

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SASANİLERİN YIKILIŞINA KADAR ZERDÜŞTLÜĞÜN
TÜRKİSTAN'A ETKİLERİ (KÜLTÜREL BOYUTTA)

Yüksek Lisans

Rukiye COŞKUN

Çorum - 2022

**SASANİLERİN YIKILIŞINA KADAR ZERDÜŞTLÜĞÜN TÜRKİSTAN'A
ETKİLERİ (KÜLTÜREL BOYUTTA)**

Rukiye COŞKUN

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bozkuş

Çorum 2022

KABUL ONAY SAFYASI

Rukiye Coşkun tarafından hazırlanan “Sasanilerin Yıkılışına Kadar Zerdüştlüğün Türkistan’a Etkileri (Kültürel Boyutta)” adlı tez çalışması 25/10/2022 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İlknur TAŞ (Başkan) .....

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU .....

Mehmet Ali BOZKUŞ (Danışman) .....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararı ile Rukiye Coşkun’un Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

İmza

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdür Vekili

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

İmza

Rukiye COŞKUN

SASANİLERİN YIKILIŞINA KADAR ZERDÜŞTLÜĞÜN TÜRKİSTAN'A ETKİLERİ (KÜLTÜREL BOYUTTA)

Rukiye COŞKUN

Orcid: 0000-0002-9365-5537

Hitit Üniversitesi

Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi

Ekim/ 2022

ÖZET

Bu çalışmada en eski tek tanrılı din olan Zerdüştlüğün, Türkistan halkları ile olan ilişkisi değerlendirilmektedir. MÖ 7. Yüzyıldan itibaren başlayan bu süreç Sasanilerin yıkılışına kadar devam etmektedir. İlk olarak Aryaların bölgeye gelişi ve Zerdüştlüğün ortaya çıkışı tezde ele alınmıştır. Zerdüştlük ile ilgili tartışmalı konular açıklandıktan sonra, tebliğ edilen dinin, kısıtlı olmasına karşın asli kaynaklarından yararlanarak, inanç sisteminin temeli ve bu temeldeki değişimler tespit edilmiştir. Meydana gelen değişimlerle birlikte, İran toplumunun geçmişten gelen en belirgin uygulamaları tespit edilmiş ve bu uygulamaların Zerdüştlüğe nasıl entegre edildiği araştırılmıştır. Elde edilen bulgular ışığında, Zerdüştlüğün en önemli motiflerinin ateş, defin merasimi, nevruz ve hüma-horoz kuşu olduğu ve bu motiflerin sadece İran'da değil farklı halklarda da yaşatıldığı tespit edilmiştir. İran coğrafyasına yakın olan Türkistan'da benzer motiflerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak yapılan çalışmalarda bu motiflerin Zerdüştlükten, Türkistan'a geçtiği yönünde bir genel kabul olsa da araştırma sonucunda bahsedilen motiflerin önemli bir kısmının Türkistan'ın kendi öz inançları ile ilişkili olduğu ya da tamamıyla Zerdüştlükten alınmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Tarihi, İslam Öncesi Türk Tarihi.

Bilim Kodu: 111305

THE EFFECTS OF ZOROASTRIANISM ON TURKESTAN UNTIL THE FALL OF THE SASSANIDS (IN CULTURAL DIMENSION)

ORCID: 0000-0002-9365-5537

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science

October/2022

ABSTRACT

In this study, the relationship of Zoroastrianism, the oldest monotheistic religion, with the peoples of Turkestan is evaluated. This process, which started from the 7th century BC, continues until the collapse of the Sassanids. Firstly, the arrival of the Aryans in the region and the emergence of Zoroastrianism are discussed in the thesis. After explaining the controversial issues about Zoroaster, the basis of the belief system and the changes in this basis were determined by making use of the original sources of the religion, although it was limited. Along with the changes that have occurred, the most prominent practices of Iranian society from the past have been identified and how these practices have been integrated into Zoroastrianism has been investigated. In the light of the findings, it has been determined that the most important motifs of Zoroastrianism are fire, burial ceremony, Nevruz and humacock bird, and these motifs are kept alive not only in Iran but also in different peoples. It is seen that similar motifs are used in Turkestan, which is close to the Iranian geography. However, although there is a general acceptance in the studies that these motifs have passed from Zoroastrianism to Turkistan, as a result of the research, it has been determined that a significant part of the motifs mentioned are related to Turkestan's own beliefs or that they are not completely taken from Zoroastrianism.

Key Terms: Turkish Cultural History, Central Asian History, Pre-Islamic Turkish History.

Science Code: 111305

TEŐEKKÖR

Zorlu tez yazım sürecimde, desteğini esirgemeyen, donanımıyla ve telkinleriyle yol gösteren danışman hocam Mehmet Ali Bozkuş'a;

Bu günlere gelmemi yıllarca bekleyip göremeyen anne ve babama, tez yazım sürecimde maddi ve manevi desteğini esirgemeyen kardeşim Ramazan Coşkun'a;

İngilizce kaynakların çeviri aşamasında, yetersiz kaldığım noktalarda bilgisine başvurduğum arkadaşım Osman Gün'e;

Yüksek lisans tez yazım sürecimde manevi desteğinden dolayı Lale Uyar, Gönöl Çekiç, Mine Ergin, Serap Arslan, Didem Özten, Ali Osman Sarı'ya sonsuz teşekkür ederim.

Rukiye COŞKUN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

İRAN COĞRAFYASI, ARYALAR, İRAN'DA KURULAN İMPARATORLUKLAR VE HANEDANLAR

1.1. İran Coğrafyası.....	7
1.2. Aryalar.....	7
1.3.1. Arya inançları.....	9
1.3. Hanedanlar.....	11
1.4. Medler İmparatorluğu.....	12
1.5. Ahamenişler ve Zerdüştlük.....	12
1.6. Partlar ve Zerdüştlük.....	15
1.7. Sasaniler ve Zerdüştlük.....	16

2. BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜK VE RİTÜELLERİ

2.1. Zerdüş ve Zerdüştlüğün Ortaya Çıkışı.....	19
2.2. Zerdüştlüğün Yapısı.....	21
2.3. İbadetler.....	23
2.4. Ateş.....	24
2.5. Defin Yöntemi.....	31
2.6. Hüma Kuşu ve Horoz.....	36

2.7. Nevruz.....	39
------------------	----

3. BÖLÜM

TÜRKİSTAN'DA İNANÇLAR VE ZERDÜŞTLÜK

3.1. Zerdüştlüğün Türkistan'a Girişi.....	43
3.2.Tabiat İnancı.....	50
3.3 Atalar Kültü.....	53
3.4. Gök Tanrı İnancı.....	54

4. BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜK KÜLTLERİNİN TÜRKİSTAN'DA KULLANILIŞI

4.1. Ateş.....	58
4.2. Defin Yöntemi.....	65
4.3. Hüma Kuşu ve Horoz.....	69
4.4. Nevruz.....	74
4.4.1. Nevruzun kutlanması.....	78
4.4.2. Nevruz kelimesinin kökeni.....	80
SONUÇ.....	82
KAYNAKÇA.....	85

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
Hzr.	Hazırlayan
Vd.	Ve Devamı
Vol.	Volume
S.	Sayı
C.	Cilt

GİRİŞ

İnsanoğlunun varoluşundan itibaren vücut bulmuş tüm dinlerin belli başlı ortak noktaları bulunmaktadır. Zerdüştlük bu noktaların birleştiği bir dindir. Dünyadaki ilk tek tanrılı din olduğu kabul edilen Zerdüştlük, Hindistan'a kadar uzanan bir tarihi geçmişe sahiptir. Tarih boyunca yayılma göstermiş olan bu din, farklı birçok toplumun aynı kültür öğelerini paylaşmasını sağlamıştır. Bu toplumlardan birisi de Türklerdir.

Türkler tarih boyunca kendi kültürlerinden vazgeçmeden, yeniliklere açık bir toplum olmuştur. Bu nedenle Zerdüştlük gibi geniş alanlara yayılmış olan bir dinden kuşku götürmeyecek derecede etkilenmişlerdir. Yapılan çalışmanın konusu, Zerdüştlüğün Türkistan üzerindeki etkisidir. Çalışma içerisinde Zerdüştlüğün ortaya çıktığı düşünülen tarihten itibaren, altın çağını yaşadığı Sasanilerin yıkılışına kadarki dönem boyunca Türkistan'la münasebetleri ele alınmıştır. Bu münasebetler sonucunda Zerdüştlüğe ait belli başlı motiflerin Türkler tarafından kullanıp kullanmadığını araştırılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bilgiler ışığında Zerdüştlüğe ait olan motiflerin, Türkler tarafından hangi temeller üzerine oturtularak kullanıldığı ve kullanım amaçlarının neler olduğu ortaya çıkarılmıştır.

İlk olarak İran'ı ve Zerdüştlüğü şekillendirmiş olan Aryalar ele alınmıştır. Aryalar bir ırk olarak değerlendirilmemelidir. Aryalar Hint-Avrupa dil ailesine mensup, akraba soylu anlamına gelen bir topluluktur.¹ Belli başlı toplumsal sorunlardan kaynaklı Rus steplerinden başlayarak İran, Türkistan ve oradan Hindistan'a kadar uzanan göç dalgası ile bu bölgelerin birçok değişime uğramasına neden olmuşlardır.² Eski Arya inançları takip edildiğinde, "Deva" ve "Asura" tanrıları ön plana çıkmaktadır. Devalar, Arya inançlarında zaman içerisinde kötülüğün simgesi, Asura ise iyiliğin simgesi haline gelmiştir.³ Temel olarak Arya dini iyilik ve kötülük üzerine kurulmuştur. Bu iki kavramdan hareketle Arya toplumu içerisinde yer alan ananeler iyiye ya da kötüye mâl edilmiştir. Çok tanrılı inanç sistemini benimseyen Aryalar uzun yıllar bu inançlarını devam ettirmişlerdir. Fakat ilerleyen zamanlarda Arya inançlarını reforma uğratabilecek olan Zerdüştlük ortaya çıkmıştır.

Zerdüştlük, adını peygamberi olduğu düşünülen Zerdüş'ten almıştır. Zerdüştlük dini dünyada inanılan ilk tek tanrılı din kabul edilir. Bu din adeta İran coğrafyası ile bütünleşmiştir. Zerdüş'tün hangi dönemde ortaya çıktığına dair bilgiler aydınlatılamadığından ancak varsayımlarda bulunabilmekteyiz. Eldeki bulgu ve bilgiler ışığında Zerdüş'tün gelişi İskender'den 258 yıl öncesine tarihlendirilmekte ve Azerbaycan çevresinde doğduğu düşünülmektedir.⁴

---

¹ Eshat Ayata, *Zerdüş Avesta Bölümleri* (İstanbul: Kora Yayınevi, 2011), 15.

² Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 109.

³ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 107.

⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleuüsis Mysteria'larına*, C. 1 (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi 2003), 376; Nimet Yıldırım, "Zerdüş ve Öğretisi", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (2009), 10.

İran'da ortaya çıkan Zerdüştlük zaman içerisinde Arya inançlarından etkilenmiş ve belli başlı değişimlere uğramıştır. Sasaniler döneminde bu değişimler devlet eli ile gerçekleşmiştir. Dönemin şartlarına göre değişiklik gösteren Zerdüştlüğü benimseyen kitleler, bu değişim hareketlerine gösterdikleri tepkiden dolayı toplumsal bir takım sorunlara neden olmuştur. Bu sorunlardan kaynaklı Zerdüştlük inançları ile beraber değişik bölgelere göç etmek durumunda kalmıştır. Bu göçün en yoğun yaşandığı yer, hoşgörü anlayışından kaynaklı birçok dini inanın yaşatıldığı Türkistan'dır.

Türkistan, Zerdüştlükün göç hareketinin başlamasından çok önceleri İrani bir takım halklara zaten aşina idi. Sir Derya ve Amu Derya arasında kalan bölgede hali hazırda "Soğd" kabileleri yaşamlarını sürdürmekteydiler.⁵ Bu nedenle Zerdüştlük akraba oldukları bu halkın yerleştikleri yerlere göç etmeye başlamışlardır. Böylelikle Batı Türkistan'dan başlayarak Zerdüştlük inancı ve ananeleri, Türk toplumunda yayılma göstermeye başlamıştır. Bu yayılma tarihsel süreç içerisinde ilk olarak Arya inançları olarak Batı Türkistan'da ikamet eden Soğdlar aracılığı ile gerçekleşmiştir. Sonrasında Arya inançları İskitler, Akhunlar ve Göktürkler döneminde Zerdüştlük ile bütünleşip Türk ahalisine tesir etmiştir.

Zerdüştlüğün Türkistan üzerindeki etkisi belli başlı ananeler üzerinden takip edilebilmektedir. Bu Arya ananeleri ateş, defin merasimi, nevruz, horoz ve hüma kuşudur. Bu ananelerin Türk toplumundaki önemini anlamak için öncelikle Zerdüştlükle nasıl bütünleştiği, İran'a nasıl mülk edildiği ve hangi sebeplerden ötürü Türkistan'a kadar yayıldığına bilinmesi gerekir. Bu noktada Arya göçlerinden başlayıp Sasanilerin yıkılışına kadar genel bir araştırma yapılmıştır. Hem İran'da hem de Türkistan'da hâkim olan devletlerin siyaseti ve bu siyasetin toplumsal yansımaları incelenmiştir.

Bu konudaki en önemli kaynak Avesta'dır. Avesta, Zerdüştlüğün emirlerinin yer aldığı kutsal kitabıdır. Avesta'nın dili, Hint Rigveda metinleriyle benzerlik göstermektedir. Bunun yanı sıra Doğu İran yaşantısına sıklıkla vurgu yapılmasından kaynaklı Doğu İran coğrafyasının bir ürünü olduğu düşünülmektedir. Kitap üzerinde ilk defa Fransız Anquetil Du Perron tarafından inceleme yapılmıştır.⁶

Avesta'nın, ilk olarak Zerdüştlük tarafından on iki bin sığır derisine yazdırıldığı bilinmektedir.⁷ Oluşturulan nüshalar arasında Persepolis ve Semerkant'ta yer alan iki ayrı nüshanın, Büyük İskender'in İran'ı fethi sonrası (MÖ 336-323) ortadan kaldırılması ile sözlü olarak aktarılmaya başlandığı düşünülmektedir.⁸ Bu süreç Part hükümdarı I. Belas'ın yeniden Avesta'nın yazılması çalışmalarını başlatması ile beraber daha sağlam temellere

---

⁵ Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca" *Türkbilgi*, S. 24 (2012): 81.

⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 221.

⁷ J. H. Moulton, *Early Religious Poetry of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1911), 13.

⁸ Moulton, *Early Religious Poetry of Persia*, 13. ; Nimet Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta" *Şarkiyat Mecmuası*, S. 18 (2011): 150.

oturtulmuştur.⁹ Sasani devleti kurulduğunda millileştirme siyaseti gereği metinlere müdahale edilmiştir. Avesta'nın değişen dünya düzenine ayak uyduramadığını düşündüklerinden yahut iktidarın ideal toplum düzeni yaratma çabası ile beraber birçok bilgi çıkarılmış ve eklenmiştir. Söz konusu ekleme ve çıkarma konusunda yapılan ilk çalışma I. Erdeşir zamanında başrahip Tansar tarafından başlatılmış akabinde, II. Şapur ve Enuşirvan tarafından devam ettirilerek günümüzde Zend-Avesta diye bildiğimiz metinler ortaya çıkmıştır.¹⁰

Her ne kadar Avesta yazıya geçirilip, daha kalıcı bir hale getirilse de İslam ordularının bölgeye gelmesi ile bu metinlerin birçoğu ortadan kaldırılmıştır. Bu yazma eserlerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte Zerdüştlük hakkında ki bilgilerimiz kısıtlanmıştır. Bu dönemden itibaren İslami yazarların verdiği bilgilerle Zerdüştlük hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Tüm bu olumsuz koşullara rağmen Avesta'nın, günümüze kadar ulaşan iki ayrı versiyonu bulunmaktadır. İlki ilahi ve öğretilerin yer aldığı Gata metinleridir.¹¹ Gata metinleri dil bakımından eski lisana sahip olması nedeniyle Zerdüştlük zamanında oluşturulduğu düşünülmektedir.¹² Bu bilgi kesin olmamakla beraber en azından Zerdüştlük'ün ortaya çıktığı döneme yakın bir zamanda kendi müritleri tarafından yazılmış olma ihtimali üzerinde de durulur. İkinci kısım ise Genç Avesta diye bildiğimiz metinlerdir. Genç Avesta metinlerinin dil bakımından farklılık göstermesi nedeniyle çok daha sonraları yazıldığı düşünülmektedir.

Avesta, genel olarak beş ayrı bölümden oluşmaktadır. Yasna 72 bölümden oluşur ve 17 bölümü Gata diye bildiğimiz eski metinleri içerir.¹³ İçerik olarak Ahura-Mazda'ya övgüler ve ölümsüz varlıklardan bahseder. Gatalar dil olarak Orta Persçe kaleme alınmış metinler olup, kral Vistasp'a sunulan metinler olduğu bilinir.¹⁴ Yaşt ise 21 ayrı başlığı bulunan, içerisinde kahramanlara ve doğaüstü bilgilere yer veren bölümdür.¹⁵ Visparad ise dini törenlerde okunan duaların Yasna'ya eklenmesi ile oluşturulmuş, Yasna'nın genişletilmiş halidir.¹⁶ Son olarak Horde Avesta, kutsal günlerde ve ayinlerde okunan kutsal metindir.¹⁷ Omerxali Xanna, *Avesta "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı"* adlı eserinde Zerdüştlükle alakalı bilgiler vermiş aynı zamanda bahsedilen Avesta metinlerini bir araya getirmiştir.

---

⁹ Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta", 150.

¹⁰ Atilla Baysal, *Dünya Dinlerinden Zerdüştlük* (İstanbul: Ezr Yayıncılık, 2020), 45.

¹¹ Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı", 150; Mary Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1984) 1. ; Nevfel Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018), 24.

¹² Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011), 106; Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 1.

¹³ Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta", 165.

¹⁴ Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, Çev. Mehmet Ali İnci (İstanbul: Totem Yayınları, 2019), 143.

¹⁵ Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta", 165.

¹⁶ Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta", 166.

¹⁷ Yıldırım, "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta", 167.

Avesta, Zerdüştlüğün anlaşılmasında kullanılması gereken birincil kaynaktır. Bu konuda diğer yardımcı kaynaklar da bulunmaktadır. Bunların ilki Sasani döneminde kaleme alınmış olan “*Ardavirafname’dir*”. Günümüzde Zerdüştlüğün manevi duygularının pekişmesine yardımcı olan Ardavirafname, edebi bir metin olmakla beraber, dini ve tarihi bilgileri içermesi bakımından oldukça önemlidir. Fizik ötesi yolculuğu ele alan Ardavirafname, ölümden sonra nelerin yaşanacağını ve insanların ne tür makamlar elde edeceğini bizzat kendi yaşamışçasına anlatmıştır. Cennet ve Cehennem hakkında muazzam bilgiler sunan Ardavirafname’de, İslam anlayışı ile benzerlik gösteren “*Sırat Köprüsü*” Cinvat Köprüsü olarak geçer.¹⁸ Ardavirafname, Aram alfabesi, Pehlevi, Pazand Pehlevi ve Gücerrat dillerinde yazılmıştır.¹⁹ Bu eser Nimet Yıldırım tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Bir diğer yardımcı kaynak “*Bundahishn’dir*”. Bundahishn’in kelime anlamı “*İlk Yaratılış*” olup, Sasani döneminde oluşturulan yorumlanmış Avesta’nın özeti niteliğindedir.²⁰ Bundahishn’in; yaratılış, dünyaya has yaratıklar ve soyları, yaşadıkları yerler gibi üç temel konusu vardır.²¹ 9. Yüzyılda Sasaniler tarafından kitap haline getirilen Bundahishn, J. Darmesterer tarafından ilk defa Fransızcaya çevrilmiştir.²²

Zerdüştlük üzerine yazılmış en eski kaynaklardan bir diğeri ise “*Yadgar-i Zeriran’dır*”. Hunlar ve Keyyaniler arasındaki savaşları konu eden bu anlatı, Pehlevi dilinden günümüze ulaşmış nadir kaynaklardandır. Eser tahminen Part İmparatorluğunun sonu, Sasaniler’in ilk yıllarında kaleme alındığı düşünülmektedir.” İlk defa W. Geiger tarafından Şahname-i Goştasp adı ile 1890 senesinde Almanca yayınlanmıştır.”²³

Zerdüştlük tarihine ışık tutan ve kendi gözlemlerine dayanan bilgilerin günümüze kadar ulaşmasını sağlayan Strabon ve Herodot yararlandığımız ilk el kaynaklardandır. Herodot, daha Zerdüştlükle bütünleşmemiş Pers geleneklerini detaylıca gözlemlemiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak Zerdüştlüğün ne denli reforme edildiği ortaya çıkmaktadır. Cenaze merasimleri konusunda ise Averil Cameron tarafından yazılan “*Agathias on the Sassanians*” adlı makalede, Bizanslı tarihçi Agathias’ın perslerin, ölümlerini yırtıcı kuşlara yedirdiğine dair verdiği değerli bilgiler ele alınmıştır.²⁴

Türkiye’de Zerdüştlük ile ilgili yapılan çalışmalar kısıtlı olmakla birlikte Nimet Yıldırım’ın detaylı çalışmaları bulunmaktadır. Kendisi Zerdüştlüğü bütün yönleri ile incelemiş ve bu

¹⁸ *Ardavirafname*, Çev. Nimet Yıldırım (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 86.

¹⁹ Ahmet Altungök, “Sasaniler Dönemi İran Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39, S. 68 (2020): 101.

²⁰ Mary Boyce, “Middle Persian Literature”, *Handbuch der Orientalistik*, C. I, S. 4 (1968): 40. ; Gök, “Sasaniler Dönemi İran Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, 111.

²¹ *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand*, C. 5, Çev. Edward Williams West (Oxford: Oxford University Press, 1897), önsöz. ; Boyce, “Middle Persian Literature”, 40.

²² Altungök, “Sasaniler Dönemi İran Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, 111.

²³ Oguzhan Özoğlu, “Pehlevi Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yadgar-i Zeriran”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 3, S. 2 (2019): 111.

²⁴ Averil Cameron, “Agathias on the Sassanians”, *Dumbarton Oaks Papers*, S. 23 (1969-1970), 79.

konuda önemli çalışmalar yapmıştır. Nimet Yıldırım'a ek olarak Mehmet Alıcı, Zerdüştlüğün tek tanrılı bir din olup olmadığını ele almış ve Zerdüştlük geleneklerinin hangi düşünce etrafında şekillendiğini incelemiştir.

Zerdüştlük dendiğinde dünyada akla ilk gelen isim Mary Boyce olmuştur. Boyce, Zerdüştlüğün geçirdiği bütün aşamaları ele almış, karanlıkta kalan birçok konuyu aydınlatmıştır. Boyce'a ait olan "*Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*", "*A History of Zoroastrianism*", "*Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*" adlı bu üç eser, Zerdüştlüğe dair birçok bilgiyi bizlere sunmaktadır. Zerdüştlük içerisindeki en belirgin unsur ateştir. Ateşin Pers toplumundaki yeri ve tarihi kayıtlarının tespiti noktasında Yuriko Yamamoto'nun, "*The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature*" adlı yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır. Ele alınan geleneklerin belli başlı ritüelleri bulunmaktadır. Bu ritüellerin tespiti noktasında Jivanji Jamshedji Modi "*The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*" adlı kitabından yararlanılmıştır.

Arya inançlarının, Zerdüştlük ile bütünleşmesi sonucu toplumda ki yansımalarının takip edilmesi noktasında Şehname önemli bir kaynaktır. Hüma kuşunun üstlendiği misyon, ateşin görevleri gibi bir takım bilgiler sunan Şehname aynı zamanda Türk ve Fars unsurların etkileşimine dair bilgilerde içermektedir.

Zerdüştlükte yer alan bir diğer gelenek olan defin merasimi ise Türklerle ortak kullanılan bir gelenektir. Bu noktada Zerdüştlüğe ait geleneğin arka planının, gelişim sürecinin ve amacının anlaşılması noktasında Neyfel Akyar'ın "*Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri*" adlı doktora tezinden yöntem açısından faydalanılmıştır.

Zerdüştlüğe ait olduğu düşünülen ananelerin, Türkistan'a olan etkilerine bakıldığında belli başlı farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu konuda herhangi bir kapsamlı çalışma yapılmamasına karşın Bahaeddin Ögel, "*Orta Asya Buluntularına Göre İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*" adlı kitabında bu konuya değinmiştir. Bu eser araştırmanın temelini oluşturmuştur. Yine Ögel, "*Türk Mitolojisi I ve II*" adlı çalışmasında ananeleri derinlemesine incelemiş ve Türk toplumunda birkaç formunu ortaya çıkarmıştır. Abdulkadir İnan, "*Tarihte ve Bugün Şamanizm*" adlı çalışmasında Zerdüştlük ananelerinin Türkistan'da hangi temeller üzerine oturtulduğunu ve hangi inanışlar çerçevesinde yaşatıldığını derinlemesine incelemiştir. Zerdüştlükte kullanılan ananelerin Türkler tarafından anlamlandırılması noktasında eski Türk İnançlarının bilinmesi gerekmektedir. Bu nokta da Ziya Gökalp'in "*Türk Medeniyeti Tarihi*" adlı eseri ve Sadettin Gömeç'in "*Şamanizm ve Eski Türk Dini*" adlı eserlerinin verdiği bilgilerden faydalanılmıştır.

Türkistan'ın toplum yapısı ve dini ritüellerinin geçirdiği süreçler ilk olarak Çin kaynaklarında geçmektedir. Bu noktada Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun'nun hazırladığı "*Han Hanedanlığı Tarihi Hsighu (Hun) Monografisi*" adlı eserde Türklerin ilk nevruz benzeri

kutlamalarına dair bilgiler gözlemlenmiştir.²⁵ Liu Mau- Tsai'nin "*Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*", Türk geleneklerinin ilk sürecini anlatması bakımından önemlidir. Zerdüştlükten etkilenmeden önceki versiyonlarını ilk elden aktarmaktadır. Özkan İzgi'nin Türkçeye tercüme ettiği, "*Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*", Eberhard'ın "*Çin'in Şimal Komşuları*", Çin kaynaklarında geçen Türklere dair ilk el bilgilere kolaylıkla ulaşmamızı sağlamıştır.

Türkistan'da yaşatılan Zerdüştlük ananelerinin incelenmesi hususunda en önemli bilgileri İslam tarihçileri vermektedir. Bu noktada İbn Fadlan Seyahatnamesi, özellikle ateşin hangi Türk boyu tarafından uhrevi biçimde kullanıldığını gözlemlemiştir. Ramazan Şeşen'in oluşturduğu "*İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri*" adlı eseri içinde Türk ülkelerini gezmiş seyyahların aktardığı bilgiler sayesinde İslamiyet öncesi Türk toplumlarının yaşam biçimleri hakkında kıymetli bilgilerden yararlanılmıştır. Yine bu ananelerin hangi alanlarda kullanıldığı ve nasıl anlamlandırıldığının bilinmesi adına öncelikle Irg- Bitig, Er Töştük Destanı, Divanü Lügati't Türk ve Şecere-i Terakkime adlı eserlerden faydalanılmıştır.

---

²⁵ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedalğı Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), 3752/1.

1.BÖLÜM

İRAN COĞRAFYASI, ARYALAR, İRAN'DA KURULAN İMPARATORLUKLAR VE HANEDANLAR

1.1. İran Coğrafyası

Zerdüştlük, İran coğrafyasıyla bütünleşmiş bir dindir. Bu noktada Zerdüştlüğün iyi anlaşılabilmesi için öncelikle coğrafyanın bilinmesi gerekmektedir. Devletlerin sınırlarının belirlendiği günümüzde, İran'ın coğrafi tanımının yapılması kolaydır. Fakat teknolojinin ve devlet sınır kavramının gelişmediği özellikle Antik Çağda, belli bir coğrafyanın tespitinin yapılmasını oldukça güçtür. Kavşak özelliği taşıyan İran coğrafyası, geniş bir alanı kapsamaktadır ve tarihsel veriler sayesinde bu coğrafyanın sınırları kabaca tarif edilebilmektedir.

İran coğrafyası, Zağros ve Elbuz Dağlarının yardımıyla Mezopotamya'dan ayrılarak, Ceyhun Nehri ve Maveraünnehir bölgesinden geçerek, Seyhun Nehri ve Hindikuş Dağlarına kadar uzanmaktadır.²⁶ Oradan Güneye dönerek, İndus Vadisi'nden Hint Okyanusu'na, Umman Körfezi'ne ve Basra Körfezi'ne kadar devam etmektedir.²⁷ Görüldüğü gibi oldukça geniş bir coğrafyadır. Böylesine büyük bir coğrafya, tahmin edileceği üzere yıllar içerisinde birçok hâkimiyet mücadelesinin merkezi olmuştur. Bu süreç içerisinde İran, toplumsal olarak heterojen bir yapıya dönüşmüştür.

1.2. Aryalar

İran'ın şekillenmesinde etkili olan tarihsel sürecin ilk ayağını, Kuzeyden gelen Arya göçleri oluşturmaktadır. Aryalar, Hindistan ve İran halkının ortak ataları olarak bilinir. Hint Avrupa ailesine mensup bu halk aynı dilin farklı lehçelerini kullanan beyaz tenli akraba bir topluluktur.²⁸ Arya kelimesinin anlamına bakıldığında Sanskritçe “soylu akraba” anlamına gelmektedir.²⁹

Çeşitli araştırmalar sonucunda Aryaların, göçebe bir şekilde yaşadıkları ve toplumun din adamları, savaşçılar ve çobanlar olmak üzere üçe ayrıldığı belirlenmiştir.³⁰ Avesta'da Aryaların, “*Airyanem Vaejah*” adında bir ülkede yaşadıkları belirtilmiştir.³¹ Yine Avesta'da “*Angra Manyu*” adında ki kötü ruhun bu ülkede meydana getirdiği bir takım kötü

---

²⁶ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Yayınevi 2019), 2. ; Akyar, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri”, 6.

²⁷ Garthwaite, , *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 2.

²⁸ Maneckji Nusservanji Dhalla, *History of Zoroastrianism* (Newyork: Oxford University Press, 1938), 5.

²⁹ Ayata, *Zerdüşst Avesta Bölümler*, 15.

³⁰ Mary Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices* (Londra, Boston: ROUTLEDGE & KEGAN PAUL, 1979), 2.

³¹ Omerxali, X. (2012). *Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı*, Çev. Fahriye Adsay, İbrahim Bingöl(İstanbul: Avesta Yayınları, 2012), Fargard 1: 2.

faaliyetlerden neticesinde toplu bir göçe kalkıştıkları bahsedilmektedir.³² Bu ülkenin konumu tam olarak tespit edilememekle beraber Volga Irmağının Doğusu ve Rusya bozkırlarında yer aldığı düşünülmektedir.³³ Bu topluluk Avesta'da belirtildiği gibi bir takım olumsuzluklardan (muhtemelen olumsuz hava koşullarından) dolayı toplu bir göçe kalkışmış gibi görünmektedir.

Tarihsel veriler ise Aryaların, MÖ 2300-1900 arasında Baltık Denizi'nden başlayıp, Güney Rusya dolaylarından Anadolu, Mezopotamya, İran, Azerbaycan ve Bakteria'ya kadar gelip yerleştiklerini göstermektedir.³⁴ İran'a gelip yerleşen Arya kabileleri, bilinmeyen bir sebepten dolayı iki kola ayrılarak bir kısmı Hindistan'a yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Günümüzde ki Hint toplumunu oluşturmuşlardır. Böylelikle Aryalar, Rus steplerinden başlayarak, Anadolu, Kafkasya, İran, Orta Asya ve Hindistan'a kadar uzanan ortak bir kültür havuzu oluşturmuşlardır.

Hindistan, İran ve Anadolu'ya yerleşen Aryalar, farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen uzun bir süre iletişimlerini koparmamışlardır. Özellikle ticari manada birbirlerinin ihtiyaç duyduğu malzemelerin temini noktasında ilişkileri devam ettirmeye çalışmışlardır. Her ne kadar birbirleri ile kopmamaya çalışsalar da bu iki ülke halkı, belli başlı sebeplerden dolayı ayrılmaya başlamışlardır. Bu değişimin temeline inildiğinde muhtemelen coğrafyaların başkalaşmasından kaynaklanmıştır. Zira İran ekonomisinin büyük bir bölümünü hayvancılık oluşturmaktaydı. Hindistan'da ise geniş sulak araziler ve verimli topraklar halkı, hayvancılıktan ziyade tarıma yönlendiriyordu. Coğrafyanın bu özellikleri yerleşik, düzenli ve kontrollü bir hayatı gerekli kılıyordu. İran'da yaşayan Aryalar da yerleşik hayatı benimsemişti. Fakat hayvancılık ve besicilik onları bir bölgeden başka bir bölgeye mevsimsel de olsa göçe zorluyordu. Bu yolculuk onların farklı milletlerden etkilenmesini, kendi kültürlerini ise yaymasına ön ayak olmaktadır.

İran'a yerleşen Aryalar, üç ayrı kola bölünmüşlerdir. Bir kolu Horasan'a, yerleşerek Partları, bir kısmı ise kuzeybatıda oturan Medleri, son olarak üçüncü kol ise Güneye yerleşen Farsları oluşturmuşlardır.³⁵ Böylelikle günümüzdeki İran adı ve İran halkları oluşmaya başlamıştır. Bu oluşum sonrası, Aryalar kendi dinlerini de yaşadıkları bölgelere nüfuz etmeye başlamışlardır. Bu nüfuz alanın genişlemesi için özel bir çaba sarf etmeleri gerekmemiştir. Çünkü onlar çoğunlukta idi, kendi kültür ve ananelerini yaymaları çok da zor olmamıştı. İran'ın şekillenmesinde ki ilk aşama böylelikle tamamlanmış olmaktadır. Bu aşamanın bilinmesi gereken bir diğer konusu ise Aryaların dini görüşleridir. Zira İran toplumunun oluşmasında en etkili faktör olmuştur.

---

³² *Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı*, Fargard 1: 2.

³³ Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 2.

³⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, 233. ; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 108; Dhalla, *History of Zoroastrianism*, 6.

³⁵ Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*, Çev. Erdoğan Vatansever (İstanbul: Kırk Ambar Kitaplığı, 2004), 447.

1.3.1. Arya inançları

Arya göçü başlamadan önce, İran coğrafyasında inanılan din konusunda çok fazla bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle Zerdüştlük öncesi din konusu Aryaların eski inançları etrafında ele alınabilmektedir. İki farklı coğrafyaya yerleşen Aryaların dini inanışları hakkındaki en net bilgileri Veda denilen metinlerden öğrenmekteyiz. Bu metinler Hindistan'da bulunan Brahmanların dilden dile aktardıkları, bir takım emir ve ahlaki davranışların bütünüdür.³⁶

Her toplumda olduğu gibi Arya toplumunda da Gök Tanrı inancı bulunmaktadır.³⁷ Herodot, Perslerin, Zeus kadar önemli olan Gök tanrı inancından bahsetmiş ve onların tanrılarının insan suretinde olmadığını aktarmıştır.³⁸ Aryaların, Gök Tanrını nasıl adlandırdıklarını tam olarak bilemiyoruz. Bu konuda bildiğimizi tek şey Gök Tanrı'nın "*Bilge Efendi*" ve "*Her şeyi bilen*" bir tanrı olması ki bu nokta da Ahura Mazda'nın kelime anlamı ile benzerlik göstermektedir.³⁹

Aryaların göçü sonrası Arya dini, çeşitli toplumların dini inançları ile iç içe geçmiştir. Örneğin, Sami kökenli, Elam tanrısı Humbar ve Adad adlı tanrılara da çeşitli adaklar sunulmaya başlanmıştır.⁴⁰ Bu adak ritüelleri ise Magi adında ki din adamları bir diğer adı ile büyücüler tarafından gerçekleştirilirdi.⁴¹ Magiler, Herodot tarafından Med devleti içerisinde bir topluluk olarak zikredilmiştir.⁴² Magiler, aynı zamanda Zerdüştlük öncesi İran topraklarında yaşatılan dini ritüellerin temsilcileridir. Ritüel temsilciliğinin yanı sıra, rüya tabirleri ve kehanet gibi işlerle de sorumlu olan bu insanlar işlemleri esnasında, beyaz uzun bir entari giyer ve keçeden şapka takarlardı.⁴³

Çok tanrılı inanç sistemine mensup olan Aryalar, topluma hizmet eden belli başlı unsurlara kutsiyet atfetmiş ve onları tanrı olarak nitelemişlerdir. Bu bağlamda, ateş, su, toprak gibi elementlerin her birinin bir tanrı olduğu kabul edilmiş ve saygı duyulmuştur.⁴⁴ Bu elementler yerleşik hayata geçmeyen eski Arya toplumunda yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli

³⁶ Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el- Biruni, *Tahkîku Mâ Li'L- Hind*, Çev. Kıvameddin Burslan, Hızr. Prof. Dr Ali İhsan Yitik (Ankara: Türk Tarih Kurumu,2015), 77.

³⁷ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Hızr. Samih Rifat, Mehmet Tevfik, Yusuf Akçura, vd. (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 349.

³⁸ Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), I: 75.

³⁹ Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleuosis Mysteria'larına, 91. ; Esat Korkmaz, *Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anahtar Kitabevi, 2004), 19. : "*Farsça'da "server-i dâna: bilge önder, bilge efendi" anlamıyla da bilinen Ahura Mazda, diğer Arya tanrılarının tamamını batıl ve gerçek dışı tanrılar olarak niteleyen, iyilikler ve güzelliklerin yaratıcısı Zerdüş'tün Avestâ'daki tanrılarına verdikleri addır.*" Nimet Yıldırım, "Zerdüş Mitolojisi", *Doğu Esintileri Dergisi*, S. 15 (2021): 81.

⁴⁰ David Stronah, "Notes on Religion in Iran in The Seventh and Sixth Centuries B.C.", *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata*, c. IX (Leiden: Brill,1984), 486.

⁴¹ George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World* (New York: John W. Lovell Company, 1959), 61.

⁴² Herodotos, I:59.

⁴³ Rawlinson, *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*, 61.

⁴⁴ Arthur Christensen, *L'iran Sous Les Sassanides* (Kopenhag:1936), 28.

görülen unsurlardı. Bu nedenle Arya inanç tarihinin ilk evresi tabiat kuvvetlerine inanma ile başlamıştır. Bu elementlerden özellikle ateş ve su Aryalar da kirletilmemesi gereken unsurlardır. Bu bilgiden hareketle, ilerleyen dönemlerde, Zerdüştlük ritüelleri içerisinde de göreceğimiz gibi özellikle bu iki unsur için yapılan törenler, din adamları vasıtası ile özel dikilmiş kıyafetlerle gerçekleştirilmektedir.

Aryaların, tabiat kuvvetlerine duydukları minnet duygusu inanç sistemleri içerisindeki tanrıların sorumlu olmaları gereken görevleri haline gelmiştir. Bu noktada Hindistan'da yer alan tanrılar panteonu ve görevlerine bakmak gerekmektedir. Hindistan tanrı panteonunda ilk sırada "Asuralar" bulunur.⁴⁵ Hindistan'daki Asura ile İran'daki Ahura Mazda'nın benzer olduğu düşünülmektedir.⁴⁶ Asura'dan sonra ise "Apha" su tanrıçasıdır, "Agni" ise ateş tanrısı, "Varuna" suların efendisi, "Mithra" ise doğruluğun kaynağı ve koruyucusu olarak sırasıyla yer almaktadır.⁴⁷ Bu tanrıların görev ve yükümlülüklerine bakıldığında genel olarak tabiat olaylarının düzenleyicisi oldukları görülmektedir. İşte bu inanın arka planında göçebe Arya toplumunun dini inanışları yer almaktadır.

Mitra, Hindistan Aryalarında olduğu kadar İran Aryalarının da önemsedikleri bir tanrıdır. Zerdüştlük içerisinde bile varlığını sürdüren hafızalardan silinmeyen bir tanrı olması bakımından oldukça önemlidir. Antik Arya toplumunda Mitra bir tanrı adı idi. Mitra tanrı adı olarak ilk kez Anadolu da karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da ki en eski devletlerden biri olan Mitanni devleti ve Hititler arasında yapılan bir anlaşmada, anlaşmanın kurallarına uyulacağını dair belli başlı tanrılara ve Mitra'ya yemin edilmiştir.⁴⁸ Bu noktada Mitra'nın aynı zamanda hakikatin temsilcisi şeklinde algılandığı görülmektedir.

Mitra, Arya halkları tarafından belli bir noktaya kadar tanrı olarak getirilmiştir. Bir noktadan sonra tanrı olmaktan çıkıp bir inanış halini almıştır. Mitra kelime anlamı "dost ve aydınlık" demektir.⁴⁹ "Bu inanışın öğretilerine göre, dünya mutluluğunun kaynağı, ölümden sonra başlayacak yeni hayatta da sonsuz huzuru sağlayacaktır."⁵⁰ Mitraizm, eski Arya inançlarından biri olan Mehperestlik'ten türetilmiştir. Meh Aryan inançları içerisinde, güneşte ikamet eden tanrı olarak bilinir ve bu inanışın yeryüzündeki temsilcileri ise büyücülerdir.⁵¹ Mitra'nın kelime anlamından anlaşılacağı gibi dünyada aydınlığın kaynağı olan güneşin tanrısı sıfatı taşımaktadır. Bu inancın destekleyicileri ise büyücü kimselerdir. İlerleyen süreçlerde beşeri etkilerden kaynaklı Mitra, Zerdüştlük içerisinde de yerini almıştır. Mitra'ya yüklenen,

---

⁴⁵ Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 9-10.

⁴⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 119.

⁴⁷ Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 9-10.

⁴⁸ Hayreddin Kızıl, "Hint ve İran Mitolojisine Göre "Mitra" e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. 10 (2013): 27. ; Ahmet Ünal, Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler," *Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferanslar* (1996): 19.

⁴⁹ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 182.

⁵⁰ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 182.

⁵¹ Şeriati, *Dinler Tarihi*, 451.

yönetme, hükmetme gibi özellikler sayesinde Ahura Mazda'dan sonra inanılan büyük tanrılardan biri olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda, Mitra'nın hükmetme gücü sayesinde, farklı milletlerin tanrı panteonunda yer almıştır.⁵²

Zerdüştlüğe sonradan dâhil olduğu ve büyük çapta etki bıraktığını düşündüğümüz bir diğer tanrı ise Zervan'dır. Zervan, Zerdüştlük öncesi inanılan ve Zerdüştlüğe büyük etkisi olan bir zaman tanrısıdır. "Zervan-i B'ikerane: sonsuz zaman anlamındaki nitelemesiyle de bilinen bu eski İran tanrısı, eski metinlerde "Zarwaan" şekliyle geçer."⁵³ Kelime anlamından da anlaşılacağı üzere Zervan zaman tanrısı olarak biliniyordu. Zaman ise insanoğlu için önem arz eden bir unsurdur. Mitra'da ki hükmetme arzusunu bile arka plana atabilecek kadar önemli bir kavramdı. Bu konuda Zerdüştlükle ayrılan bir yönü vardı. Zira bu inanca göre Zervan, Ahura-Mazda ve Ehrimen'den daha güçlü, bu iki tanrı ise Zervan'ın evlatlarıdır.⁵⁴ "Ermeni bir kilise papazının bunun hakkındaki mitolojik görüşüne göre, "Tanrı Zervan, Ahura Mazdah ve Angra Manyo ikizinin babasıydı".⁵⁵ "Zervan "dört unsurun tanrısı" olarak evrende beşeriyetin üremesini doğmasını, yaşlanmasını ve sonsuza yani kendine geri dönüşte, bir yanda insan yaşamı ve onun yaşlanması ve diğer yanda zaman, mekân, bilim ve iktidarı temsil ediyordu."⁵⁶ Bu inanış ilerleyen zamanlarda Zerdüştlükte ki düalist düşüncenin temelini oluşturmaktadır.

1.3. Hanedanlar

İran'da yer alan halklar, aynı kültürün parçası olmasına rağmen, yönetimde çoğunlukla feodal sistemi benimsemişlerdir. Her hanedan bir diğer tabiri ile yerel yöneticiler, aynı devlet altında bir şekilde birleşmelerine rağmen, devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde kendi hanedanlarının yönetimlerini ilan etmişlerdir.

Bu hanedanların ilki Pişdadilerdir. Şehname'ye göre İran'da taç giymiş ilk hükümdar Keyumers, Keyumers'den sonra da torunu Hüşeng başa geçmiştir.⁵⁷ Hüşeng'e ise "Pişdad" denilmektedir.⁵⁸ Resmi olarak Pişdadilerin ilk hükümdarı olarak Hüşeng'in ismi geçmektedir. Bu bilgiler dışında Pişdadi hanedanlığı hakkında ki bilgilerimiz efsanevi ve mitolojik bilgilere dayanmaktadır.

İkinci sırada yer alan hanedan ise Keyaniler hanedanıdır. Bu dönemde Şehnamede adı geçen İran-Turan savaşları cereyan etmektedir. Keyaniler hanedanının tarihsel süreci ise birkaç evreden oluşmaktadır. İlki en parlak dönem olarak adlandırılan Keykubad- Keyhüsrev

---

⁵² "Ahamenişler döneminde güçlenen bu inanç İran sınırlarını taşımış, imparatorluğun ve magi rahiplerinin çabalarıyla Mezopotamya, Anadolu hatta Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Bir dönem Roma imparatorluğunda savaşçı özelliği nedeniyle askerler arasında popüler olan bu kült Hıristiyanlığın ortaya çıkması ile beraber ortadan kalkmıştır". Kızıl, "Hint ve İran Mitolojisine Göre "Mitra"", 39.

⁵³ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 179.

⁵⁴ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 179.

⁵⁵ Ayata, *Zerdüş Avesta Bölümler*, 27.

⁵⁶ Ayata, *Zerdüş Avesta Bölümler*, 27.

⁵⁷ Firdevsi, *Şehname*, C. 1, Çev. Necati Lugal- Kenan Akyüz (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955), 24.

⁵⁸ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 133. ; Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 10.

dönemi, ardından Zerdüşt'ün Peygamber iddiası ile ortaya çıktığı dönem, Lohrasp-Goştasp dönemi ve son olarak çöküş sürecinin başladığı Behman-Dara dönemleridir.⁵⁹ Keyaniler hanedanı Ahemenişlerle birlikte anılmaktadır.⁶⁰ Fakat bu bilginin doğruluğu henüz kanıtlanmamıştır.

Üçüncü hanedan ise Selefkosların zayıflaması ile ortaya çıkmış olan, Eşkanilerdir. Eşkaniler, Med ya da Pers kökenli olmayıp Doğu da ikamet eden Partlardır.⁶¹ I. Erşek (MÖ 250-248) Part bölgesinde kurmuş olduğu yönetimi büyük bir imparatorluğa dönüştürmüş Nesa, Aşkabad, Ustuv'a'yı da ele geçirdikten sonra kurulduğu bölgenin de adını alarak, Part-Eşkani İmparatorluğunu kurmuştur.⁶²

1.4. Med İmparatorluğu

Medler, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olup Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda ikamet etmişlerdir.⁶³ Perslerin ise Batı da oturdukları anlaşılmaktadır.⁶⁴ Herodot'un aktardığı bilgelere göre Medler çeşitli boylardan oluşmuştur; Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler, Maglar.⁶⁵ Yine Herodot, bu boyları bir araya getiren ve Med İmparatorluğunun ilk kralı olarak "Deikos" adını vermektedir.⁶⁶ Karma bir yapıya sahip olan Medler, ilerleyen süreçlerde sınırlarını genişleterek, büyük bir devlet kurmayı başarmıştır. Medler bununla da kalmayıp Mezopotamya, Babil ve Asurları da hâkimiyeti altına alarak doğal sınırlarına ulaşmıştır. Nihayetinde Medler, Astyages döneminde (MÖ 580- 550) Pers isyanları sonucunda yıkılmıştır.⁶⁷ Medlerin dini inanışları hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Medlerin sistematik bir devlet ve siyaset geleneği vardı. Bu sistematik devlet yönetme anlayışı sayesinde, ilerleyen süreçlerde Zerdüştlüğün yayılmasını sağlamış ve inanç bağlamında İran sahasında köklü değişimlerin temelini oluşturmuşlardır.⁶⁸

1.5. Ahamenişler ve Zerdüştlük

İran tarihinin en büyük ikinci imparatorluğu ise Ahameniş devletidir. Ahamenişler, Medlerden aldıkları devlet geleneğini korumuş ve geliştirmiştir. Öyle ki Ahemenişlerden sonra kurulan bütün İmparatorluklar, Ahameniş devletini kendilerine örnek alıp devlet otoritesi ona göre şekillendirmişlerdir.

⁵⁹ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 135. ; Akyar, "Zerdüştlikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 10.

⁶⁰ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 137. ; Akyar, "Zerdüştlikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 10.

⁶¹ Şeriati, *Dinler Tarihi*, 447.

⁶² Yıldırım, *İran Mitolojisi*,137.

⁶³ Esko Naskali, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,2000), 394-395.

⁶⁴ Naskali, "İran", 394-395.

⁶⁵ Herodotos, I: 59.

⁶⁶ Herodotos, I: 59.

⁶⁷ Naskali, "İran", 394-395. ; Amelia Khрут, *Eski Çağ'da Yakındağı*, C. II. Çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 367.

⁶⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*(Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 13.

Ahamenişler, Medlerin Astyages döneminde, tarih sahnesine karışmasıyla beraber ortaya çıkmıştır. Ahameniş tarihi iki farklı evreden oluşmaktadır. Bu evrelerin ilki Büyük Kiros'un Med imparatorluğuna son verip Pers İmparatorluğunu kurması ile başlamıştır. Babil kaynakları, Kiros'u, Anşaklı Kiros diye adlandırır ve Medler içerisinde vassal bir kral olduğunu ifade ederler.⁶⁹ Kiros, Babilce yazılmış ünlü silindirinde soyunu, Anşan'da hâkimiyet kurmuş Farslara bağlayarak hükümdarlığını halk nezdinde meşrulaştırmıştır.⁷⁰

Kiros, kurduğu krallığı, etrafındaki tehditlerden arındırmak için öncelikle Batıda bulunan Lydia'ya seferler düzenlemiştir.⁷¹ MÖ 546 yılında Lydia'nın başkenti Serdes'i ele geçirerek, Anadolu'da Pers egemenliğini başlatmıştır.⁷² Kiros Anadolu seferinden sonra yönünü Babil'e çevirmiştir. Babil halkı herhangi bir zorluk çıkarmadan MÖ 539'da Kiros'a teslim olmuştur.⁷³ Böylelikle Kiros, muazzam genişlikte bir İmparatorluk inşa etmiştir. Bu noktada Kiros, kurmuş olduğu imparatorluğun güvenliğini sağlamak ve topraklarını genişletmek için Orta Asya seferlerine başlamıştır. Bu seferler içerisinde en önemlisi İskit seferleridir. Perslerin Orta Asya'ya akınları esnasında İskitlerin başında Tomris Hatun bulunmaktadır.⁷⁴ Herodot, Kiros döneminde Pers-İskit ilişkilerini geniş çerçeveden ele almıştır. Herodot'a göre Kiros öncelikle Tomris Hatun ile ilişkilerini yumuşak bir biçimde devam ettirmek istemiştir. Bu nedenle Tomris Hatun ile evlenmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.⁷⁵ Tomris Hatun'un bu durumu kabul etmemesi ve oğlunun Kiros tarafından esir edilmesi ile iki devlet arasında ilişkiler kopma noktasına gelmiştir.⁷⁶ Nitekim yaşanan olumsuzluklar sonucunda yapılan savaşta Kiros, Tomris Hatun'un kuvvetleri tarafından öldürülmüştür.⁷⁷ Kiros'un ani ölümü neticesinde kurmuş olduğu imparatorluk zor bir sürece girmiştir. Birkaç hükümdar değişikliğinden sonra Ahamenişlerin ikinci evresi olan Büyük Kiros'un kurmuş olduğu imparatorluğun toparlayıcısı ve ikinci kurucusu olan Dairus (MÖ 522- 486) başa geçmiştir.

Ahameniş imparatorluğunun ikinci kurucusu Dairus, Kiros ve ardıllarının bıraktığı büyük mirası geliştirmek için birçok faaliyette bulunmuştur. Tam bir kurumsallaşmanın görüldüğü bu dönemde, hâkimiyet altında ki topraklarını "*dahyava*" adında ki satraplıklara bölmüştür.⁷⁸

---

⁶⁹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 195.

⁷⁰ Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 20.

⁷¹ Eray Karaketir, "Persler Anadolu'da: Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları", *Uluslararası Tarih Dergisi*, S. 2 (2018): 3.

⁷² Herodotos, I: 85, ; Khurt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, 369.

⁷³ Wiesehofer, *Antik Pers Tarihi*, 20: Khurt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, 370.

⁷⁴ Herodotos, I: 205.

⁷⁵ Herodotos, I: 205.

⁷⁶ Karaketir, "Persler Anadolu'da: Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları", 12.

⁷⁷ Gartwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 28. ; "... Massagetler kazanmışlar. Pers ordusunun büyük bir bölümü olduğu yerde erimiş. Kyros'un tam yirmi dokuz yıl süren saltanatı böylece son buluyordu. Tomris, elinde kan dolu bir tulum, ölümler arasında Kyros'u arıyordu; onu buldu ve kafasını tulumun içine daldırdı. Ölünün her yanını kana bularken şunları söylüyordu: "Canım sağ ve savaştan zaferle çıktım, ama sen de beni öldürdün, hileyle oğlumu yakaladın; ama işte sen de sana önceden söylediğim gibi, benim elimle kana doyuyorsun!" Herodotos, I: 214.

⁷⁸ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 95.

Böylelikle merkezi otorite güçlenmiş ve vergi toplamak daha kolay bir hale gelmiştir. Bu süreçte Dairus, Yunanlılarla yapılan Marathan savaşında yenilgiye uğramasına rağmen yine de sınırlarını Ege sahillerine kadar genişletmiştir.⁷⁹ Bu noktada Dairus, tıpkı Kiros gibi İmparatorluğun sınırlarını genişletince güvenliğinden endişe duyarak yönünü Orta Asya'ya çevirmiştir. Orta Asya'da yer alan İskitler, Kiros döneminden itibaren varlıkları ile Ahamenişler için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Sadece Orta Asya İskitleri değil aynı zamanda Karadeniz'de yaşayan İskitler de bu tehdidi oluşturmaktaydı.⁸⁰ Bu nedenle Orta Asya'da dâhil İskitlerin yaşadığı her bir coğrafyaya sefer düzenlemiştir.

Dairus öldükten sonra ardılları da bu seferlere devam etmişlerdir. Zamanla Yunanlılarla yapılan savaşların etkisi ile Ahameniş İmparatorluğu ekonomik bakımdan oldukça yıpranmıştır. Yıpranan İmparatorluk, Doğuda yükselen bir güç olan Makedonya ve kralı Büyük İskender tarafından, MÖ 331 yılında Ninova yakınlarında Gaugamela'da yapılan savaşta son kral III. Darius'un öldürülmesi ile yıkılmıştır.⁸¹

Zerdüştlüğün yayılışı Ahamenişler ile beraber anılmaktadır. Bu yayılışın, Medlerin son dönemlerine, Ahamenişlerin ilk yıllarına tekabül ettiği düşünülmektedir. Bu fikir doğru kabul edilirse Zerdüştlük bu dönemde azınlık olmalıydılar. Çünkü Ahemenişlerin ilk hükümdarı kabul edilen Kiros'un, başkenti ve mezarının bulunduğu Pasargad'ta yapılan çalışmalarda, belli belirsiz tapınak kalıntıları bulunmuş fakat tam olarak anlamlandırılmamıştır.⁸² Kiros döneminde dini inançlara dair herhangi bir bulgunun olmayışı aynı zamanda, dinin siyasete girmemiş olmasını da göstermektedir. Din siyasete girdiği takdirde diğer dinlere karşı hoşgörüsüzlük oluşmaktaydı. Oysa Kiros'un Babil'e yaptığı sefer sonucunda sürgünde bulunan Yahudileri kendi dinlerini yaşamakta özgür bırakması, Elam tanrıları olan Humban ve Adad adındaki tanrılara sunaklar verilmesi, Ahameniş topraklarında ve siyasetinde hoşgörünün mevcudiyetini göstermektedir.⁸³

Ahemeniş İmparatorluğunun ikinci kurucusu sayılan Dairus, Kiros'dan farklı bir yol izlemiştir. Behistan yazıtında yer alan bir pasajda "(Böyle) söyledi Kral Dairus: Ahura Mazda'nın lütfuyla ben kral oldum; Ahura Mazda bana krallığı başışladı." şeklindeki açıklamasında, Dairus, Zerdüştlüğü kendi devlet otoritesini meşrulaştırmada kullandığı görülmektedir.⁸⁴ Fakat Dairus'un Ahura Mazda'yı öven yazılarında, Zerdüştlük ve Zerdüştlüğe dair hiçbir emarenin bulunmayışı dikkat çekmektedir. Arya inançlarında, gökte oturan diğer tanrılardan daha üstün bir tanrının varlığı bilinmektedir. Bu tanrının Ahura Mazda olarak

---

⁷⁹ Naskali, "İran", 394-395.

⁸⁰ Serap Özkan Kılıç, "I. Dareios'un İskit Seferinin Nedenleri Üzerine", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 16 (2018): 312.

⁸¹ Naskali, "İran", 394-395.

⁸² Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 50.

⁸³ Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices* 5. ; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 152.

⁸⁴ Rudiger Schmitt, *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text* (London: Corpus Inscriptionum Iranicarum, 1991), 49. ; Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 55. ; Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 41.

adlandırılmış olması muhtemel görünse bile yine de tamamen Darius için Zerdüşt değildir diyemiyoruz. Dairus, Zerdüştlükten etkilenmiş olabilir fakat bu etkileşim belli sınırlar çerçevesinde gerçekleşmişe benzemektedir. Genel olarak bakıldığında ise Ahamenişler döneminde İran'da yaşayan halkların tek bir dine inanmadıkları sonucu çıkmaktadır.⁸⁵

1.6. Partlar ve Zerdüştlük

Yıkılan Ahameniş imparatorluğunun yerine ise bu büyük coğrafyada, kendini Ahamenişlerin devamı olarak gören Büyük İskender dönemi başlamıştır. Fakat yedi yıl süren bu kısa hâkimiyet, Büyük İskender'in MÖ 323 yılında ölmesiyle tehlikeye düşmüştür. Komutanları arasında yapılan hâkimiyet mücadelesi Selefkos'un başarısıyla son bulmuştur.

MÖ 312-129 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Selefkoslar, Büyük Kiros ve Darius'un kurumsallaştırdığı, medenileştirdiği ve zenginleştirdiği İran topraklarında, hâkimiyetlerini meşrulaştırmak için Ahamenişlerin halefi olarak kendilerini görmüşlerdir. Zira Darius tarafında oluşturulan eyalet sistemi, aynı zamanda Selefkoslar döneminde de devam ettirilmiştir. Fakat bu sistem, Selefkosların sonunu getirecek olan sistemdi. Yerel yöneticilerin hâkimiyeti ele geçirmeye başlaması ile beraber Selefkosların gücü yavaş yavaş kırılmaya başladı. Bu kırılma ile birlikte Selefkos hâkimiyeti altında bulunan, Parni kabilesinin reisi Arşak, Hazar Denizi ve Orta Asya arasındaki bir bölgeyi ele geçirerek Part devletini kurmuştur.⁸⁶ İlk başlarda küçük bir devlet konumundayken Selefkosların hem Doğu Roma hem de Arşaklarla uğraşması sonucu bölgedeki hâkimiyeti yavaş yavaş büyümeye başlamıştır. Bu yükselişe paralel olarak, Arşakların güçlenmesi ve ikinci bir defa İran coğrafyasında Fars unsurlarının yükselmesine, devletleşmesine ön ayak oldu.

Part devleti, Arşak tarafından kurulmuş, en görkemli dönemini ise Mithridates döneminde yaşamıştır.⁸⁷ İran platosunun ev sahipleri olan Farmlar, yeni sahiplerini tarih sahnesinden sildikten sonra Bakteria, Hazar Gölü'nün Güneyi ve Pers Körfezi'ni ele geçirmiş ve aşamalı olarak büyümeye başlamıştır.⁸⁸

Büyüme esnasında Partlar, Ahameniş ve Selefkoslardan kalan kültür mirasını kullanmışlardır. Bir nevi bu mirasla yetinmek zorunda kalmışlardır. Çünkü Selefkosların yönetimden atılması sonucu Part devleti içerisinde yer alan beylerin isyanları ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle Partlar bu iç mücadelelerle uğraşmaktan, toplumsal düzeni ve gelişmeyi sağlamakta güçlük çekmiştir.

⁸⁵ Sa'îd-i Neffisî, *Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi*, Çev. R. H. Aksungur (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2022), 67.

⁸⁶ Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 62. ; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*, 15.

⁸⁷ Serhat Pir Tosun, "MÖ II. Yüzyılda Doğu'daki Süper Güç: Parthlar," *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, S. 1 (2020): 13.

⁸⁸ Tosun, "MÖ II. Yüzyılda Doğu'daki Süper Güç: Parthlar", 12.

Partların kendi içlerindeki problemler, küresel bir güç olmalarına mani olmamıştır. II. Mithridat, imparatorluğunu Suriye'den Orta Asya'ya kadar genişletmiştir. Sonraki süreçte yönünü Roma'ya çevirmiştir. II. Mithridat, Ermenistan'a karşı harekete geçince, Roma ile karşı karşıya gelmiştir.⁸⁹ Partlar içinde taht kavgaları yaşamasına rağmen, geçmişten gelen devlet tecrübesiyle dış tehditlere karşı birleşmeyi başarabiliyorlardı. Bu nedenle Roma, yapılan savaşlar sonucunda hiç başarı elde edemedi. Bu başarısızlığın temel nedenlerinden biride Roma'nın Doğuyu çok iyi tanımaması da gösterilebilir.

İmparatorluk içerisinde sağlanan huzur ve refah, tahmin edilebileceği gibi taht kavgalarını tekrar ortaya çıkarmıştı. Pers kökenli yerel bir hanedan olan Sasani hanedanı tarafından MS 224 yılında yönetim değişikliği yaşandı. Arşak Hanedanı, Ermenistan'da bir müddet varlığını korudu.⁹⁰ Fakat hanedan içerisindeki sorunlar yüzünden tamamen ortadan kaldırıldı.

Büyük İskender'in ve Selekosların İran platosunda ki hâkimiyeti dönemlerinde, muhtemelen Helenizm etkisi yüzeyseldi. Bu dönemde daha çok Zerdüştlük inancı, İran ile özdeşleşmeye ve milli bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Ardından gelen Partlar da ise devlet dini hakkında yazılı herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Partların, Zerdüştlüğe bağlı oldukları Kral Valahş'ın o güne kadar sözlü olarak aktarılan Avesta'yı toplatmış olması ve Zerdüştlüğe ait bir takvimi kullanmalarından anlaşılmaktadır.⁹¹ Her ne kadar Part devletinde Zerdüştlük için belli başlı çalışmalar yapılsa da etki küçük çapta görülmektedir. Fakat Part devletinin Zerdüştlük üzerindeki etkisi, kendisinden sonra gelecek olan Sasaniler dönemine bir hazırlık gibi görülebilir. Zira Partlar, Zerdüştlüğü millileştirme hareketinin fitili ateşlemiş, Sasaniler ise bu hareketi tamamlanmışlardır.

1.7. Sasaniler ve Zerdüştlük

Sasaniler kendilerini, Eşkani hanedanlığının devamı olarak görüyorlardı.⁹² Aynı zamanda, bir gelenek haline dönüşen Ahemeniş mirasçılığı Sasanilerde de görülmekteydi. Sasani İmparatorluğunun kurucusu Anahita tapınağı rahibi Sasan oğlu Babek'dir.⁹³ Babek öncelikle oğlu Şapur'u tahta çıkarmıştır. Fakat Şapur'un ani ölümü tahtın kardeşi Erdeşir'e geçmesine sebep olmuştur. Böylelikle Erdeşir, MS 226 yılında resmen Sasani İmparatorluğunu kurmuş ve tahta oturmuştur. Gayretli hükümdar, Kirman, Horasan, Merv, Bactria, Harezmi ve Bahreyni ele geçirmiştir.⁹⁴ Kendinden önceki devletlerin aksine satraplıklara bölünen toprakları tek merkezden yönetmeye başlamıştır.⁹⁵

⁸⁹ İzzet Çıvgın- Remzi Yardımcı, *İlk Çağ Tarihi* (İstanbul: Maya Akademi, 2010), 116.

⁹⁰ Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 77.

⁹¹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 208.

⁹² Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 142.

⁹³ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 142.

⁹⁴ Arthur Cristensen, "Sassanid Persia", *The Cambridge Ancient History*, Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, N. H. Baynes, M. P. Charlesworth Vol. XII (Cambridge: Cambridge At The University Press, 1939), 110.

⁹⁵ Cristensen, *Sassanid Persia*, 110.

Erdeşir'den sonra Şapur (241- 272), II. Şapur (310-379), Behram-i Gür (420-439), Hüsrev Enuşirvan (531- 579), IV. Hürmüz (579- 590) ve Hüsrev Perviz (590- 622) tahta çıkmış önemli isimlerdir.⁹⁶

Sasani İmparatorluğu küresel bir güç haline geldiğinde bölgede etkili olan İslam orduları ile karşı karşıya kalmışlardı. Nihayetinde III. Yezdicerd (MS 632-651) döneminde İslâm orduları tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁹⁷

Dairus'un, İran platosuna getirdiği kurumsal devlet anlayışı, Sasaniler hâkimiyetinde çok farklı bir yere gelmiştir. Onlar atalarının kurmuş olduğu devlet anlayışından farklı olarak, din ve siyaseti iç içe geçirmişlerdir. Uygulamalara bakıldığında Sasanilere, din devleti demek belki de daha doğru olacaktır.

Sasaniler, Partlardan hâkimiyeti alırken çok çetin mücadeleler vermiştir. Bu mücadelenin kazanılmasında Sasanilere yardımcı olan en büyük güç ise Zerdüş din adamlarıdır. Partlar içerisinde dini işlerden görevli olan Mag olarak adlandırılan bu görevliler, sebebi tam olarak bilinmese de Erdeşir'i destekledikleri görülmektedir.⁹⁸ Bu ittifak neticesinde Part hükümetini deviren Erdeşir, hâkimiyetini öncelikle Fars unsurları üzerinde kurmayı amaçlamıştır. Bu konuda en büyük yardımcısı ise yine aynı Zerdüş din adamları olmuştur. Din adamları içerisinde ismi zikredilen ilk isim "*Tansar*" adındaki din adamıdır. Bu isim Taberistan kralının, Erdeşir egemenliğine girmesini reddetmesi üzerine, Tansar'ın onu dini geleneklerden uzaklaşmakla, kısmen kâfirlikle suçladığı mektuplarında karşımıza çıkmaktadır.⁹⁹ Tansar gibi bir din adamının böyle bir destekte bulunması muhtemelen Erdeşir tarafından Zerdüştlüğün ihya edileceğine dair bir sözün verilmiş olmasını göstermektedir. Bu nedenle Zerdüştlükteki ilk reform hareketi Erdeşir döneminde başlamıştır diyebiliriz.

Zerdüştlük her ne kadar I. Erdeşir zamanında kurumsallaşmaya başlamış olsa da asıl değişimi ilerleyen süreçlerde yaşamıştır. Kurumsallaşmanın kendi içinde belli başlı evreleri bulunmaktadır. Part devletinin son döneminde ortaya çıkan Maniheizm, bu evrelerin ilkinin oluşturmaktadır. MS 216' da doğan Mani, Partlı bir asil olarak kendini tanıtır, Zerdüştlük ve İran geleneklerini harmanlayıp Maniheizmi tarih sahnesine çıkarıyordu.¹⁰⁰ Bu tehdit I. Şapur ve I. Hürmüz döneminde Sasani sınırlarında hızlıca yayılmaya başladı. Fakat bu gelişmeler milli kimlik kazanmış olan Zerdüştlüğe zarar vermeyi başaramamış ve Mani'nin ortadan kaldırılması ile gücü zayıflatılmıştır.

---

⁹⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 143.

⁹⁷ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 144. ; Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 19.

⁹⁸ Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 102-103.

⁹⁹ Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 102.

¹⁰⁰ Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 75.

Son evre, 5. Yüzyılda ortaya ıkarılan Mazdek hareketi ile beraber olmuştur. Mazdekiye, Sasani devleti içerisinde din adamı olan Mazdek tarafından Zerdüştlüğün ve Maniheizmin uyarlanmış hali olarak Kubad zamanında ortaya çıkmış bir dini görüş yahut düşünce sistemidir.¹⁰¹ Bu inanca göre toplumda sınıfsal ve mülkî bütün ayrımlar ortadan kaldırılmalıydı.¹⁰² Bu inanış çok tanrılı bir sisteme sahiptir.¹⁰³ Özellikle Zerdüşť din adamları tarafından tepki ile karşılanmış ve Zerdüşť cemaatlerin kendi öz inançlarına sıkı sıkıya sarılmalarına neden olmuştur

Tarihsel sürece bakıldığında, Zerdüştlüğün devletin politikaları arasına girmesi birazda gereklilik olarak algılanıyordu. Uzun süren Bizans savaşları halkı yıpratıyor ve ekonomi tehlike altına giriyordu. Bu noktada din onları motive eden bir araç haline geliyordu. Çünkü Darius'un belirttiği gibi hükümdarlık Ahura Mazda'nın verdiği uhrevi bir güçtü. Bu nedenle öncelikle Ahura Mazda'nın emir ve yasaklarının bilinmesi gerekmektedir. Böylelikle kurumsallaşmanın ilk ayağını Avesta'nın yazıya geçirilmesi oluşturmaktadır. Bu konuda I. Erdeşir tarafından, Pehlevi dilinde hazırlatılan ve Avesta'nın özetini içeren Denkard, kurumsallaşma adına atılan adımlardan biri olmuştur.¹⁰⁴

Zerdüştlüğün kamulaştırılması neticesinde, toplumda belli başlı sınıflarda ortaya çıkmıştır. Bu sınıflaşma Hindistan'daki kast sistemine benzemekle beraber ayrıldığı noktalarda olmuştur. Genel hatlarıyla, din adamları, savaşçılar, bürokratlar ve ülke ekonomisinin temelini oluşturan halktan meydana gelmektedir.¹⁰⁵ Bu sınıflar içerisinde hiç kuşkusuz en önemli yeri ise din adamları almaktadır. Onlar ateşini korumakla görevlendirilmiş kişiler olmakla beraber devlet işlerinin meşrulaştırılma aşamasında önemli roller üstlenmişlerdir.

İran'ın Arya göçleriyle şekillenmiş olan coğrafyası, Arya geleneklerinin yerli kültürle birleşip tek bir vücut olmasını sağlamıştır. Bu birleşim ve gelişim en son Sasaniler döneminde zirveye ulaşmıştır. Dünyanın ilk resmi tek tanrı dini olan Zerdüşťlük zaman içerisinde Hint-Arya geleneklerinin birleşmesiyle çeşitli alanlarda değişiklikler göstermiştir.

---

¹⁰¹ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 284. ; Şehristani, *Minel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 236.

¹⁰² Korkmaz, *Zerdüşťlük Terimleri Sözlüğü*, 110.

¹⁰³ Kenan Has, "Mazdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2004), 523.

¹⁰⁴ Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, 87.

¹⁰⁵ Christensen, *L'Iran Sous Les Sassanides*, 93.

2. BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜK VE RİTÜELLERİ

2.1. Zerdüş't ve Zerdüş'tlüğün Ortaya Çıkışı

Dünya oluşumunu tamamladıktan sonra, insanoğlunun yeryüzüne dağılışı ile beraber, birçok insanî gereksinim ortaya çıkmıştır. Gerek maddi gerekse manevi bu gereksinimlerin bütünü, insanoğlunun mutluluğu ve huzurunun temini için gerekliydi. Bu ihtiyaçlar bağlamında, zaman içerisinde de insanoğlu maddi ihtiyaçlarını kendisinin karşılayabileceğini idrak etmeye başlamıştır. Fakat maneviyat konusunda eksiklikler yaşamaya başlamıştır. Nitekim insanoğlu manevi huzurunu ve mutluluğunu, varlığını ilahi bir güçten aldığına inandığı din olgusu içerisinde bulmuştur. Sonuç olarak, insanoğlunun ayak bastığı her toprak parçasında, kendi toplumunun ihtiyacı bakımından belli başlı dini öğretiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dini öğretiler içerisinde yer alan ögeler ise her toplumda farklı bir biçimde vücut bulmuştur. Bazıları tek tanrıya, bazıları ise birden fazla tanrıya inanmışlardır. Bu noktada konumuzun temelini oluşturan din ise dünyada vücut bulmuş ilk tek tanrılı din olarak kabul edilen Zerdüş'tlüktür.

Zerdüş'tlük adını peygamberi olduğu düşünülen Zerdüş't'ten almıştır. Zerdüş't ismine bizzat kendisinin yazıldığı düşünülen Gata metinlerinde Ahura-Mazda'nın öğretilerinin ve yarattığı ilahi varlıkların övücüsü ve takipçisi olarak betimlenmiştir.¹⁰⁶ Zerdüş'tün kelime anlamına bakacak olursak birbirinden farklı formlara ulaşmaktayız. Tam olarak bilinmemekle beraber, birçok görüş içerisinde öne çıkanlar arasında bu ismin iki kelimedenden oluştuğu ve bu bileşik şekliyle: "yaşlı deve sahibi" "sarı deve sahibi" ve " altın yıldız" anlamına geldiği de kaydedilmektedir.¹⁰⁷ Zerdüş't kelimesi, Yunancada, anlam kayması yaşayarak yıldızlara iman eden olarak anlamlandırılmıştır.¹⁰⁸ Bu anlam Zerdüş'tlüğün popüler kültürdeki "ateşe tapınan" anlamı ile de bağlantılı görünmektedir. Zerdüş'tün kullanım şekilleri ise birbirinden farklı formlarda ele alınmaktadır. "Avesta'da "Zaraθuštra"; Pehlevi dilinde "Zartuxšt": sarı deve sahibi sözlüklerde ise daha çok, "Zerdhušt", "Zerdhišt", "Zeratušt", "Zerthušt", "Zartušt", "Zarhušt" şekilleriyle kaydedilmiştir."¹⁰⁹

İsmi konusundaki muallak durum, aynı zamanda yaşadığı yer ve dönem içinde geçerlidir. Genel bir kabule göre Zerdüş'tün yaşadığı yer olarak Azerbaycan işaret edilir. Fakat bazı isimler örneğin Taberi ve İbn-ül Esir, Zerdüş'tün, Filistin topraklarından geldiğini öne sürmüştür.¹¹⁰ Şehristani, Zerdüş'tün aile fertlerinin yaşadığı yerleri tasvir ederken, babasının

¹⁰⁶ Alıcı, *Kadim İnan'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 4.

¹⁰⁷ Yıldırım, *İnan Mitolojisi*, 190. ; Korkmaz, *Zerdüş'tlük Terimleri Sözlüğü*, 161.

¹⁰⁸ Alıcı, *Kadim İnan'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 5.

¹⁰⁹ Yıldırım, "Zerdüş't ve Öğretisi", 7.

¹¹⁰ Yıldırım, "Zerdüş't ve Öğretisi", 10. ; Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir'üt- Taberi, *Tarih-i Taberi 2*, Çev. M. Faruk Gürunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007), 57. ; İbn-ül Esir, *El- Kamil Fit- Tarih Tercümesi*, Çev. Dr. Ahmet Ağrakça, Dr. Abdülkerim Özyayın Vd. (İstanbul: Gümüş Basımevi, 1985), 236.

Azerbaycan, annesinin ise Rey'li olduğunu aktarmıştır.¹¹¹ Biruni, Zerdüşt'ün Azerbaycan'da ortaya çıktığını oradan Belh'e gelerek insanları Zerdüştlüğe davet ettiğini ve orada kral Gostasp ile tanıştığını aktarmaktadır.¹¹²

Her ne kadar çeşitli isimler tarafından belli başlı yurtlar işaret edilse de Zerdüşt'ün peygamber olarak ortaya çıkışı, Azergoşesp, Şiz gibi büyük ateşgedelerin ve eski Bakü Tapınağı'nın, Azerbaycan coğrafyası içerisinde yer alması onun Azerbaycan ile sıkı bağlarının olduğu ve uzun zaman orada yaşamış olduğu fikrini destekler niteliktedir.¹¹³ Zerdüştlüğe dair en eski metinlerin Gata metinleri olduğu bilinmektedir.¹¹⁴ Nyberg, Gata metinlerinin dil bakımından Doğu İran sahasına yakın olduğunu ve kesin olmamakla beraber o bölgenin araştırılması gerektiğini savunmuştur.¹¹⁵ Elde edilen bilgiler sonucunda Zerdüşt'ün, Azerbaycan'da doğup Doğu İran'a gelerek Zerdüştlüğü yaydığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Aydınlatılmaya muhtaç bir diğer bilgi ise Zerdüşt'ün ortaya çıktığı dönemdir. Birbirinden farklı tarihler verilmesine karşın, Şehristani, İran'ın en büyük hükümdarlarından biri olarak kabul edilen Cem'in hükümdarlığı esnasında Hz. Musa'nın ortaya çıktığını daha sonraki yıllarda tahta Luhrasb geçince bu dönemde Zerdüşt'ün ve öğretilerinin hâkim olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶ İskender'den 258 yıl öncesinden doğduğunu kabul eden görüş sonucunda yaşadığı dönemin MÖ 628-551 tarihleri olduğu düşünülmektedir.¹¹⁷

Mitolojik unsurlar ele alındığında, Zerdüşt'ün ortaya çıkışı şu şekilde gerçekleşmiştir. Çobanlıkla uğraşan Zerdüşt, 30 yaşına geldiğinde Ahura Mazda onu, elçisi olarak seçtiğini kendisine bildirmiştir.¹¹⁸ Taberi'ye göre, Zerdüşt, önce Hindistan'a oradan Babil'e geçmiş ve bu seyahatlerinde Avesta'yı yazmıştır.¹¹⁹ Bir nevi Taberi, Zerdüştlüğün mukaddes bir güç tarafından değil de beşeri müdahaleler neticesinde oluşturulduğunu savunmuştur. Aynı görüş ekseninde Biruni'de, Avesta'nın bizzat Zerdüşt tarafından inzivaya çekildiği dönemde yazıldığını aktarmıştır.¹²⁰ İslami yazarların, Zerdüşt'ün yaşadığı yer konusunda birbirinden

---

¹¹¹ Şehristani, *Minel ve Nihal*, 224.

¹¹² Biruni, *Tahkîku Mâ Li'L- Hind*, 3.

¹¹³ Yıldırım, "Zerdüşt ve Öğretisi", 10.

¹¹⁴ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 234.

¹¹⁵ Nyberg, H. S., *Die Religionen des alten Iran*, Alm. H. H. Schaefer (Leipzig: J. C. Hinrichs Verlag, 1938), 49.

¹¹⁶ Şehristani, *Milel Ve Nihal*, 224.

¹¹⁷ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleuysis Mysteria'larına*, 376.

¹¹⁸ Şehristani, *Milel ve Nihal*, 225. ; Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*, 31.

¹¹⁹ Taberi, *Tarih-i Taberi-2*, 58.

¹²⁰ "Yahudiler, Zerdüşt'ün peygamber İlyas'ın şakirtlerinden olduğunu ve bizzat kendisinin "Doğum kitabında" gençliğinde Harran'da bilge İlyas'dan hikmet dersleri aldığını belirttiğini söylerler. Rumlar, Zerdüşt'ün Musullu olduğunu söylerler ki, muhtemelen Azerbaycan sınırının Musul sınırına bitişik olduğunu kastetmektedirler. İonyalılar Ammonius'un ünlü filozoflar hakkında kitabında anlattıklarına istinaden, Pisagor'un yanında Kalaius ve Faylakus adında iki şakirt bulunduğunu, Kalaius'un daha sonra Hindistan'a gittiğini ileri sürerler. Brahmanların öğretilerine atfettikleri Brahman, yedi yıl ondan ders aldı ve Pisagor'un öğretilerini tahsil etti. Kalaius ölünce, Brahman Pisgor'un öğretilerine ilave ettiği kendi öğretisini ortaya koydu. Falyakus'a gelince, o da Babil'e gitti. Orada Vartuş yani Sefid-tuman da denilen Paraşusif'in oğlu Zeraduşt'la karşılaştı. Zeraduşt, Faylakus'dan ders aldı. Faylakus ölünce Zeraduşt Seylan dağlarına çıktı ve kitabını yazıncaya, öğretisinin temellerini hazırlayıncaya kadar

ayrı coğrafyaları işaret etmesi, muhtemelen Zerdüş'tün öğretilerini yaymak için çeşitli seyahatlerde bulunmasından kaynaklanmıştır.

Zerdüş'tün seyahatlerinin en son durağı Kral Viştasp'ın hâkimiyet bölgesi olan Doğu İran (Baktariya) olmuştur.¹²¹ Bu noktadan sonra kendisi ve Zerdüştlük dini için tam bir dönüm noktası yaşanmıştır. O dönemde bir görüşe göre Medlerde hükümdar, bir görüşe göre Darius'un atalarından biri olan Viştasp, Zerdüştlük dinine karşı yakınlık göstermiştir ve Zerdüşlüğü kabul etmiştir.¹²² Viştasp'ın Zerdüşlüğü benimsemesiyle beraber politeist İran halkları kitleler halinde monoteist dine geçmeye başlamışlardır.

Daha önce İran topraklarında kurulan krallıklarda Kiros'dan başlayarak çeşitli evrelerin yaşandığını aktarmıştık. Dolayısıyla, monoteist inanışa geçişin bir anda değil de tarihsel süreç içerisinde gerçekleştiğinin altını çizmek gerekmektedir.

2.2.Zerdüştlüğün Yapısı

Aryalar, Hint ve İran coğrafyalarına yerleştiklerinde, kendileri için kutsal sayılan her türlü tabiat maddelerine tapınmaktaydılar. Hint ve İran üzerinde meydana gelmiş her türlü din öğretilerinin arka planında bu inançların izleri görülmektedir. Nitekim Zerdüştlükte de bu kalıntılara rastlanılmaktadır. Bu izlerin tespiti özellikle Avesta ve Gata metinlerinden takip edilebilmektedir.

Zerdüştlüğün teolojisi hakkında çok geniş tartışmalar yapılmıştır. Bir kısım araştırmacılar, Zerdüştlüğün ilk dönemlerinde tek tanrıcılığı savunan bir din olduğunu iddia etmiştir. Onlara göre en eski metinler olan Gatalar'da, Ahura Mazda dışındaki ilahi varlıklar daha alt mertebelere itilmiştir.¹²³ Sonradan oluşturulduğu düşünülen metinlerde bir takım tanrıların eklenmesi ile çift yapıli bir hal aldığını ifade etmişlerdir.¹²⁴ Bu görüşe göre Zerdüş'tün ortaya çıkardığı din, tarihsel süreç içerisinde insan eli ile değiştirilmiştir.

Bir diğer görüşe göre Zerdüştlük ortaya çıktığında zaten çift yapıli bir sisteme sahip olduğudur. Bu görüşün savunucularından olan Henning, dünyanın varoluşundan itibaren düalizmin söz konusu olduğunu belirtmektedir. Ona göre düalizm algısı, yaratılıştan itibaren iyi ve kötünün birbirleri ile olan savaşından kaynaklı ortaya çıkmaktadır.¹²⁵ Zerdüş'tün ise çok tanrının hâkim olduğu bir toplumda muhalif bir ses olarak ortaya çıktığını, insanları

---

birkaç yıl orada kaldı." Ebu Reyhan El- Biruni, *Mazide Kalanlar (El-Asar El- Bakiye)*, Çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011),176.

¹²¹ Annemarie Schimmell, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Recep Kibar (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 90. ; Rifat, Vd. , *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 349.

¹²² Taberi, , *Tarih-i Taberi-2*, 58. ; Moulton, *Early Religious Poetry of Persia*, 51.

¹²³ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 267.

¹²⁴ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 67.

¹²⁵ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 274. ; W. B. Henning, *Zoroaster Politician or Witch-Doctor?* (London: Oxford University Press, 1951), 45.

iyiliğin kaynağı olan Spenta Mainyu'nun tarafına geçmeleri için teşvik ettiğini ifade etmiştir.¹²⁶

Zerdüştlüğün yapısındaki muallak durum, Zerdüştlüğün benimsenen üç ayrı fırkasından kaynaklanmaktadır. Bu fırkaların ilki Zerdüş'tün ortaya çıkardığı saf Zerdüştlüğü benimseyen düşüncedir.¹²⁷ İkinci fırka ise Arya inançlarında yer alan Zervan inancının içeriğinden ortaya çıkmaktadır. Bu fırkaya göre Zervan, Ahura Mazda ve Ehrimen'in yaratıcısıdır.¹²⁸ Bu noktada yüce tanrı olarak bilinen Ahura Mazda mutlak gücü paylaşmaktadır. Üçüncü fırka ise Keyyümersilerdir. Keyyümersi fırkasına göre Ehrimen, Ahura Mazda'nın kendinden şüphe etmesi ile ortaya çıkmış ve tek başına varlık olmaktan ziyade Ahura Mazda'nın bir özelliği olarak görülmüştür.¹²⁹ Tüm bu fırkalar neticesinde Zerdüştlük içerisinde birbirinden farklı mezhepler ve öğretiler ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu öğretiler ve mezheplerden dolayı Zerdüştlüğün yapısı hakkında kesin bilgiler verilmekten ziyade ancak yorumlamalar yapılmaktadır.

Günümüzde ele yapılan yorumlamalara bakıldığında en dikkat çeken tartışmanın, Gata metinlerinde iyiliğin simgesi Spenta Mainyu ve kötülüğün simgesi Angra Mainyu'nun tam olarak ne tür varlıklar olduğunun tespit edilememesi noktasında yapıldığı görülmektedir. Bu konuda iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Kimi araştırmacılar Ahura Mazda'nın, Gata metinlerinde mutlak güç olduğu fikri çerçevesinde Spenta Mainyu'nun ve Angra Mainyu'nun, Ahura Mazda tarafından yaratılan, iyiliğin ve kötülüğün meydana getirilmesinde yardımcı olan kutsal varlıklar olarak tasvir eder.¹³⁰ Bu düşünceden hareketle Angra Mainyu ve Spenta Mainyu daha alt mertebede yer alan yardımcı iki varlık olup Ahura Mazda mutlak gücün tek sahibi olarak düşünülebilir. Fakat bazı araştırmacılar Ahura Mazda'nın, Spenta Mainyu adı ile anıldığını düşünmektedirler. Bu görüşün savunucusu Dhalla, Spenta Mainyu'un, Ahura Mazda'nın bir unvanı olduğunu belirtmiştir.¹³¹ Eğer Spenta Mainyu, Ahura Mazda'nın bir unvanı ise o zaman mutlak güç Spenta Mainyu ve Angra Mainyu tarafından paylaşılmaktadır. Gata metinlerinde açık bir tanımlama yapılmadığı için verilen isimlerin yardımcı varlıklar mı yoksa Ahura Mazda'nın sıfatlarından birimi olduğu bilinmemektedir.¹³²

Zerdüştlük, İskender'in İran'ı fethetmesi ile beraber, Avesta metinlerinin ortadan kaldırılması ve Sasani devleti tarafından millileştirme çabasıyla kaynaklı büyük değişime uğramıştır. Bu değişimlerden birisi, mutlak hâkim güç olan Ahura Mazda'nın mutlak hâkimiyeti paylaşması ile başlamıştır. İyiliği yaratan Ahura Mazda, kötülüğün yaratıcısı Angra Mainyu ile eşdeğer

¹²⁶ Henning, *Zoroaster Politician or Witch-Doctor?*, 46-48.

¹²⁷ Sa'îd-i Nefisî, *Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi*, 68. ; Şehristani, *Minel ve Nihal*, 225.

¹²⁸ Sa'îd-i Nefisî, *Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi*, 68. ; Şehristani, *Minel ve Nihal*, 222.

¹²⁹ Sa'îd-i Nefisî, *Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi*, 68. ; Şehristani, *Minel ve Nihal*, 221.

¹³⁰ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 57-58.

¹³¹ Maneckji Nusservanji Dhalla, *History of Zoroastrianism* (Newyork: Oxford University Press, 1938), 24.

¹³² Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı* 69. ; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 110.

kabul edilmeye başlanmıştır. İki de birer yaratıcı oldukları için Gata metinlerinin aksine, yorumlanmış metinlerde yaratıcı ikiye çıkmıştır. Yeni Avesta metinlerinde, Spenta Maiunyu, Ahura Mazda ile Angra Mainyu ise Ehrimen olarak tarihsel süreç boyunca aktarılmaya başlanmıştır.¹³³

Sonuç olarak, dünyada varlık gösteren her türlü oluşumun iki ayrı yaratıcısı olduğu fikri ortaya çıkmaktadır. Asıl kırılma bu noktadan sonra başlamaktadır. Daha önce isimleri verilen tanrılar belki Ahura Mazda'dan daha güçlü değillerdi. Ama iyilik ve kötülük arasındaki savaş, dünya düzeninin iki mukaddes kuvvet tarafından oluşturulduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Avesta'nın son hali ile Ehrimen'in bozmuş olduğu dünya düzeni bir şekilde Ahura Mazda'nın galip gelmesi ile tekrar toparlanacaktır. Bu görüş nedeni ile iyi ve kötünün belli bir zamana kadar eşdeğer güçlere sahip olacağını, fakat dünyanın sonunda iyiliğin galip geleceği fikri, Zerdüştlükteki düalist inancı işaret etmektedir.

2.3. İbadetler

Zerdüştlüğe dair en somut bilgiyi ritüeller üzerinden edinebilmekteyiz. Bu ritüellerin en bilineni ateştir. Ateş, Zerdüştlük için tanrının yeryüzündeki silueti olarak görülürdü. Bu nedenle Zerdüştlük ateşe önceleri saygı duymuş olsalar da daha sonraları tapınma aracı olarak görmeye başlamışlardır. Zerdüştlük, ateş için ayrı bir ritüelleri ve rahipleri bulunmaktaydı. Ateş konumuzun temelini oluşturduğundan bir sonraki başlıkta daha geniş çerçeveden ele alınacaktır.

Zerdüştlük, günün beş vakti kötü ruhlardan korumak için namaza benzer ibadetleri bulunmaktadır.¹³⁴ Bir Zerdüştlük, farklı milletten insanlar gibi giyinebilir fakat ibadet ederken "Sudre" adındaki beyaz entari ve "Kusti" adındaki kutsal şerit takmak zorundadır.¹³⁵ Günün beş vakti yapılan ibadetler esnasında "Gah" adı verilen dualar okunurdu.¹³⁶ Bu ibadetler öncesi "Padyab" adında abdeste benzer arınma yöntemi de uygulanırdı.¹³⁷

Günlük ibadetler dışında Zerdüştlük; doğum, ölüm, evlenme ve gebelik gibi kutsal törenleri de mevcuttur. Zerdüştlük toplumunda yer alan aile bireylerinde, çok çocuklu olmak önemlidir. Özellikle erkek çocukları babanın resmi mirasçısı olduğu için ayrı bir öneme sahipti. Zerdüştlük toplumunda çocuğun önemi Avesta'da da yer almaktadır. "Mazda diyor ki:- "Çocuklu bir insanı (puthrânê) çocuksuz (aputhrâi) birine tercih ederim..."¹³⁸ Toplumda çok çocuklu olmanın yanın da çocuk doğuran her kadının yerine getirmesi gereken yükümlülükler de mevcuttur.

¹³³ Hasan Poor Golmohammad, "İslâm Öncesi Türk-İran Kültür İlişkileri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 67.; Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 206.

¹³⁴ Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 38.

¹³⁵ Jivanji Jamshedji Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, ed. Joseph H. Peterson (Bombay: British India Press, 1922), 145- 147.

¹³⁶ Korkmaz, *Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü*, 69.

¹³⁷ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsee*, 72.

¹³⁸ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsee*, 1.

Mesela doğum yapmış bir kadın muhakkak kutsanmış bir Haoma içkisi içmek zorunda idi.¹³⁹ Haoma içkisi, bir bitkinin ezilip suyunun çıkarılması sonucu elde edilen ve şarap gibi içki türlerinden farklı olarak canlılık ve enerji veren bir içecektir.¹⁴⁰ Doğum yapan kadın, ateş tapınağında elde edilmiş Haoma içkisini içer ve doğan çocuğunun sağlıklı olmasını sağlardı.¹⁴¹ Haoma içkisinin varlığı Gata metinlerinde yer almamasından dolayı muhtemelen Arya kültürünün bir parçası olarak Zerdüştlüğe sonradan eklendiği düşünülmektedir.¹⁴²

Zerdüştlük içerisinde kabul görmüş bir diğer inanış ise ölümden sonra yaşamın varlığı, yani ahiret inancıdır. Sasaniler döneminde yazıldığı düşünülen Ardavirafname bu konu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bir Zerdüştin ruhu, bedeninden ayrıldıktan sonra, Cinvad köprüsüne gelir ve dünyada yaptığı iyilik ve kötülüklerin karşılığı olarak cennete ya da cehenneme girerdi.¹⁴³ İyilik ve kötülüğü denk olan insanlar ise, Hemistekan'da (araf) beklerlerdi.¹⁴⁴

2.4. Ateş

İnsanoğlu belli gereksinimleri doğrultusunda çeşitli buluşlar yapmıştır. Bu buluşlardan belki de en önemlisi insanlık tarihine yön veren ateştir. "Âteş" sözcüğü, Avestâ'da; "âtar", "âtarš" ve "âtarsh"; Pehlevicede; "âtūr, âtār, âtaxš, âtāsh"; yeni Farsça'da: "âzer/âder", değişik bazı lehçelerde; "âdiš", "âtîš" ve "teš" şekillerinde kullanılır¹⁴⁵ Ateş insanlığın varoluşundan itibaren, insan hayatında önemli yeri olan bir unsurdur. Çünkü ateş, insanın yaşamına konfor katan, koruyucu ve neslin devamlılığı için gerekli görülmektedir. Hayatın neredeyse her alanında gerekli görülen ateşe, toplumlar, kendi ihtiyaçları doğrultusunda belli misyonlar yüklemiştir. Bu misyonların en dikkat çekenini ise uhrevi özelliklere sahip olanıdır.

Neredeyse bütün topluluklarda ateş kültü bulunmaktadır. Hitit metinlerinde elde edilen bilgilerde, Hititler, ocak ateşini, atalar kültü inancı ve kraliyet ailesi ile ilişkilendirmişlerdir.¹⁴⁶ Bu nedenle Hititler, ataya ve kraliyet ailesine saygı noktasında ateşin söndürülmemesi ve dağıtılmaması gerektiğine inanmaktaydılar.¹⁴⁷ Urartularda ise ateş kültü inancı çerçevesinde baş tanrı Haldi, ateş ile ilişkilendirilmiştir.¹⁴⁸ Fakat bu ilişkilendirmenin Urartularda ilk defa

¹³⁹ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 6.

¹⁴⁰ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 181.

¹⁴¹ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 6.

¹⁴² Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 181. ; Sa'îd-i Nefîsî, *Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi*, 63.

¹⁴³ *Ardavirafname*, 82.

¹⁴⁴ *Ardavirafname*, 82.

¹⁴⁵ Yıldırım, "İran Kültüründe Ateş", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (2008): 6.

¹⁴⁶ İlknur Taş, "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler", *Kubaba Arkeoloji- Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, Yıl: 8, S. 18 (2011): 12.

¹⁴⁷ Taş, "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler", 12.

¹⁴⁸ İlknur Taş, "Urartu Tanrısı Haldi'nin İkonografisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Çorum Tarihi ve Kültür Araştırmaları Tarihi*, C. 1, S. 1 (2010): 110-111.

görülmesi, Zerdüştlüğün bir uzantısı olarak görülmektedir.¹⁴⁹ Mısır medeniyetinde ateş temizlenme aracı olarak görülmüştür.¹⁵⁰ Yunan mitolojisinde Zeus, insanları cezalandırmak için ateşi onlardan almış, ateş insanlık için gerekli bir unsur olduğundan Prometheus, Hehaistos'un ocağından bir parça ateş alarak insanlara geri vermiştir.¹⁵¹ Mezopotamya da ise "Nusku" adında bir ateş tanrısına inanılmıştır.¹⁵²

Ateş, tek tanrılı inançlar içerisinde de yer edinmiş bir unsurdur. Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat'ın muhtelif yerlerinde ateş sıklıkla geçmektedir. "Zaman geçti, ikinci yılın sonunda hastalık yüzünden bağırsakları dışarı döküldü. Şiddetli acılar içinde öldü. Halkı ataları için ateş yaktığı gibi onun onuruna ateş yakmadı."¹⁵³ Bu bölümlerde yer aldığı gibi, Yahudilikte ateş kutsal bir amaç taşımaktadır. Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı gruplarca da Paskalya bayramından birkaç gün önce "Kutsal ateş" yakılır ve paskalya kutsanırdı.¹⁵⁴

Tüm bu örnekler bakıldığında ateşin toplumlarda kutsal bir misyon üstlendiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat ateşin bulunuşunda itici güç muhtemelen insanlığın açlık, korunma, ısınma ve barınma gibi dürtüleri olmuştur. Bu nedenle insanlar ateşi ilk kez gündelik hayatlarında kullanmışlardır. Ateşin ilk defa kimler tarafından bulunup kontrol edildiği bilinmemektedir. Gündelik hayatta kullanılan ateş, tahminen 300 bin yıl öncesinde, Homo Erectus, Neandarteller ve Homo Sapiens'in ataları tarafından kullanılmıştır.¹⁵⁵ Yapılan arkeolojik çalışmalarda en eski ateş buluntusu, günümüzden 1.500.000 yıl öncesine ait Güney Afrika'da Swartkrans mağarasında ortaya çıkarılmıştır.¹⁵⁶ O tarihlerden itibaren ateş, öncelikle gündelik hayatta kullanılmaya başlanmış sonrasında ise uhrevi bir boyut kazanmıştır.

Ateşin, kutsallaşmasının en belirgin görüldüğü toplum ise Zerdüş toplumudur. Zira Zerdüşlükte ateş faktörü, tıpkı Yahudilikte ve Hristiyanlıkta olduğu gibi önemsenmiş ve üst düzey misyonlar yüklenmiştir. Ancak burada belirtmek gerekir ki genel bir kabule göre Zerdüşler, ateşe diğer toplumlardan farklı olarak taptıkları düşünülür. Fakat Zerdüşler ateşe tapmaktan ziyade daha çok onu tanrının zuhuru olarak görmüşler ve tapınma aracı olarak kullanmışlardır. Bu görüşün kabul edilebilmesi için öncelikle Zerdüşlük öncesi ateşin konumunun bilinmesi gerekmektedir.

---

¹⁴⁹ Şevket Dönmez, "Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüş Dini Kutsal Alanı", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* (2018):151-152.

¹⁵⁰ Hikmet Tanyu, "Ateş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 53.

¹⁵¹ Ahmet Uhri, *Ateşin Kültür Tarihi* (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 31. ; Nimet Yıldırım, *Fars Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2006), 91.

¹⁵² Tanyu, "Ateş", 53.

¹⁵³ *Kutsal Kitap Eski Yeni Anlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Tarihler-2-2: 19.*

¹⁵⁴ Mehmet Alparslan Küçük, "İkonografiden İnanca "İsa Mesih'in Dirilişi/ Paskalya " Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 3, S. 8 (2016): 63.

¹⁵⁵ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens* (İstanbul: Kolektif Yayınları, 2018), 25.

¹⁵⁶ Uhri, *Ateşin Kültür Tarihi*, 22.

Bu coğrafyaya göç etmeden önce, Aryaların inanç sistemlerinde de, ateşe verilen önem mevcuttur.¹⁵⁷ Hindistan ve İran'a yerleşen Aryaların en kadim tanrılarında biri olan Mitra, Güneş ışığının kaynağı olarak görülmüştür.¹⁵⁸ Güneşin yeryüzündeki temsilcisi ise ateştir. Bu nedenle Arya toplumunda güneşperestlik veya ateşperestlik inancının var olduğunu söylemek mümkündür. Zerdüştlük öncesi Arya toplumunda ateşperestlik inancının bir diğer kanıtı ise Hint tanrılar panteonunda yer alan ocak ateşi Agni'nin varlığıdır.¹⁵⁹ Agni, Sanskritçe ateş demektir.¹⁶⁰ Ocak ateşinin tanrısı olan Agni, sonraki süreçlerde güneş ve şimşek ateşinin tanrısı olarak kabul edilmiştir. Bu özelliği Zerdüştlükteki Azer'in özellikleriyle benzerlik göstermektedir.¹⁶¹ Azer, Zerdüştlükte ateş tanrısıdır.¹⁶² Azer'in ateş tanrısı olmasından kaynaklı, 9. Ayın 9. gününe Azer ayının Azer günü denilir, "azergn" ve "azerçeşn" adında dini törenler düzenlenirdi.¹⁶³ Verilen bilgilerden yola çıkarak, Hindistan'a ve İran'a yerleşen Aryalar, isimleri farklı olsa da aynı görevleri üstlenen tanrılara inandıklarından ateşe kutsallık atfetme düşüncesinin geleneklerden geldiği sonucu çıkarılmaktadır.

İran'da ateşin bulunması ile alakalı birbirinden farklı efsaneler bulunur. Firdevsi'ye göre Kral Huşeng, yılanı kovmak sureti ile bir taş fırlatmış, taş bir başka taşa sürtünmüş ve ateşi meydana getirmiştir.¹⁶⁴ Bu varoluş Ahura Mazda'nın insanlığa hediye ettiği bir lütuf olarak görülür. Zerdüştiler arasında genel bir kabule göre ateş, insanlığı doğru yola sevk edebilmek için Srishok adında bir öküzün sırtında dünyaya gönderilmiştir.¹⁶⁵

Avesta'nın muhtelif yerlerinde, ateş "Azar" olarak adlandırılır. Azar, yüce tanrı Ahura Mazda'nın oğlu olarak bilinir. Aynı zamanda ateş, kutsal ruh Spanta Maiyu ile anılmaktadır.¹⁶⁶ Ateş, Zerdüştlükte, Ahura Mazda'nın silüetinin bir yansıması olarak görülmektedir.¹⁶⁷ Bu nedenle Zerdüştiler, ateşi kullanarak kutsal saydıkları varlıklara ibadet etmişlerdir. Ateşin kutsallık derecesinin anlaşılması noktasında bakılması gereken en önemli kaynak Avesta'dır. "Ve biz burada, Ahura Mazda'nın oğlu ateşe ve içlerinde ateşin kaynağını taşıyan Yazadlara ve içlerinde ateşin kaynağını taşıyan Raşnu'ya büyük saygı duyuyoruz..."¹⁶⁸ Avesta'da yer alan bu pasajda ateşin Zerdüştiler için önemli olduğu ve ateşe sahip olan her türden varlığa saygı duyulması gerektiğini vurgulamaktadır.

¹⁵⁷ Yuraiko Yamamoto, "The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature" (Master's Thesis University of London, 1978), 11.

¹⁵⁸ Kızıl, "Hint ve İran Mitolojisine Göre "Mitra"", 27.

¹⁵⁹ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 165.

¹⁶⁰ Yıldırım, *İran mitolojisi*, 121.

¹⁶¹ Yıldırım, "İran Kültüründe Ateş", 9.

¹⁶² Yıldırım, "İran Kültüründe Ateş", 6. ; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 96.

¹⁶³ Yıldırım, "İran Kültüründe Ateş", 6. ; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 96.

¹⁶⁴ Firdevsi, *Şehname-1*, 32.

¹⁶⁵ Paula R. Hartz, *Zoroastrianism: World Religion* (New York: Fast On File, 1999), 92.

¹⁶⁶ Yıldırım, "İran Kültüründe Ateş", 6.

¹⁶⁷ Y. Sami Solmaz, *Ateşe Tapmayanlar "Zerdüştiler"* (İstanbul: Elma Yayıncılık, 204), 46.

¹⁶⁸ *Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı*, Visperad 16: 1.

Ateş unsurunun Zerdüştlükten önce var olduğu ve Zerdüştlük içerisinde konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Fakat Hint-İran inanç sisteminde ateş önemli bir konuma sahipken, Zerdüş tarihine tanıklık eden en eski metinler olan Gata metinlerinde, Zerdüş'ün, ateşe ve tapınaklara dair bakış açısını belirten herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.¹⁶⁹ Ancak bu metinlerde üstü kapalıda olsa ateş kavramına gönderme yapılmıştır.

“...Sen kendi ruhunla iki gurubu (iyileri ve kötülerini) yarattın ve onlara karşılıklarını ateş ve Aşa yoluyla vereceğine söz verdin... , ...Sen doğru olana ve yalancıya karşılığını hakikatli ateşin sıcaklığı ile vereceksin...”¹⁷⁰ Bu ve buna benzer pasajlarda yer alan ateş kavramının tam olarak ne anlama geldiği yorumlanamadığından Zerdüşlüğün ilk dönemlerinde ateşin konumu tam olarak tespit edilememektedir.

İlk dönem Zerdüştlükteki ateş olgusu yorumlanamamış olsa da Zerdüşler, ateşi yüce yaratıcı Ahura Mazda'nın bir yansıması olarak algılamış ve saygı noktasında ateşin korunması için mabetler inşa ettirmişlerdir. Bu mabetlere “Ateşgede” denilmektedir¹⁷¹. Ateşgedeler de yakılan kutsal ateşler ise “Ateşban” denilen rahipler tarafından yakılır ve bütün kutsal törenleri bu rahipler yönetirdi.¹⁷² Ateşgedeler içerisinde, ateşi tutmak için büyük bir kâse biçiminde ateşdan bulunur bu kâseye “Aferingan” denilir.¹⁷³ Aynı zamanda ateşe üfleme kesinlikle yasaktır bu nedenle ağızlarına peçe takmaları gerekmektedir.¹⁷⁴

Gelenek haline gelen tapınaklar, iç ve dış olmak üzere iki ayrı bölümden oluşur.¹⁷⁵ İç salon kubbeli bir oda şeklinde olup, orta kısımda taş bir tabure ve ateşin yakıldığı pirinç ya da gümüşten bir vazo yer alır.¹⁷⁶ Bu tapınaklarda belirli günlerde, belirli aralıklarla ateş vasıtası ile ibadet edilirdi. Tapınak dışında Zerdüş bir kimsenin evinde de bir ocak ateşi bulunurdu.¹⁷⁷ Zerdüş taşındığında ya bu ateşi yanında götürmek zorunda kalıyor ya da orada bulunan bir komşusuna veriyordu.¹⁷⁸

Ateşe ibadet ritüelleri ise belli başlı kurallar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Zerdüşlerin, günün beş vakti, namaza benzer bir ibadetleri bulunmaktadır. İbadetleri esnasında kiblelerini ateş olarak belirlerlerdi. Aslında burada ateşe tapınmak için kibleyi ateş olarak seçtiklerini söylemek çok da doğru olmayacaktır. Zira Zerdüşlerin asıl kible edindikleri şey tanrı Ahura

¹⁶⁹ Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature”, 16.

¹⁷⁰ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 167.

¹⁷¹ Cahit Can, “Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.25, S. 1(1968): 278.

¹⁷² Can, “Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta)”, 278.

¹⁷³ Nimet Yıldırım, *İran Kültürü Zerdüş'ten Firdevsi'ye Sadi'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 91.

¹⁷⁴ Can, “Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta)”, 278.

¹⁷⁵ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 145.

¹⁷⁶ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 145.

¹⁷⁷ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 145.

¹⁷⁸ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 145.

Mazda'nın silüetinin temsili olan güneşi kible edinmektir. Bu nedenle güneş gibi parlak olan ve ulaşılabilen ateş, Zerdüştlere için kible haline gelmiştir.

Zerdüştlere için her ayın 3, 9, 17 ve 20. günleri kutsal sayılır.¹⁷⁹ Abdeste benzeyen temizlenme işlemini tamamlayan kadın erkek bütün Zerdüştlere bu kutsal günlerde tapınaklara gider ve ateşi kendilerine kible yaparak ibadet ederlerdi. Tapınma esnasında ilk olarak rahipler ellerinde meyve tabakları ile ateşin önünde otururlar, ibadet bittikten sonra, meyve tabakları elden ele dolaştırılır bu ayine "*Jasan*" denir.¹⁸⁰ Bu ayinler sırasında "*Sudre*" adı verilen beyaz entari şeklindeki kıyafet giyilir, üzerine "*Kusti*" adındaki kutsal kuşak bağlanırdı.¹⁸¹ Ateşin kirlenmemesi Zerdüştlere için oldukça önemlidir. Önlem olarak, insan nefesinin ateşi kirletmemesi için ağızlarına beyaz peçe takarlardı.¹⁸² Böylelikle saflığın ve temizliğin rengi beyaz ile ateşi kirletmeden ritüeller devam ederdi.

Zerdüştlükte kutsal sayılan belli başlı ateşler bulunur. Bu ateşlerin en büyüğü Ateş-i Behram'dır. Ateş-i Behram'ın, dünyanın yaratılışından beri yandığına inanılır ve bu ateşin oluşmasında, Ahura Mazda'nın gönderdiği şimşek ateşinin etkili olduğu düşünülürdü.¹⁸³ Şimşek ateşi diye bildiğimiz bu ateş, çakmaktaşı ile yakılan katkısız saf ateş olarak bilinirdi.¹⁸⁴ Ateş-i Behram, rahipler tarafından sürekli olarak beslenirdi.¹⁸⁵ Ateşin canlılığı için ise günde beş defa "*Boi-Machi*" adındaki ateşe odun atma merasimi yapılır, odun olarak sandal ağacı tercih edilirdi.¹⁸⁶ Böylelikle etrafı hoş bir koku alması sağlanırdı. Ateş-i Behram, bir yıllık bir hazırlık süreci sonrasında, birbirinden farklı ateşlerin birleştirilmesi ile oluşmakta ve bir ateşgede olmaktan ziyade, Zerdüştlük coğrafyasında büyük ateşgedelerin genel adı olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁷

Ateş-i Behram dışında, Adaran ve Dadgah adında iki ateşgede daha bulunur. Bu ateşgedeler de yakılan ateşler ise belli başlı prosedürlere sahiptir. Ateş-i Adaran'ın yakılması için İran toplumunun, sosyal sınıflarından alınan ateşlerin toplanması gerekir. Bunlar, en hayırsever rahip (Athornanlar), en rütbeli asker (Rathaeshtaran), en yetenekli tüccar ya da zanaatkâr (Hutokhsha) ve en temiz ziraat işçisinin (Vâstryosân) evlerinden alınan ateşlerdir.¹⁸⁸ Böylelikle toplumu oluşturan bütün sınıflar aynı zamanda büyük ateş ile kutsanmış olurdu.

---

¹⁷⁹ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 146.

¹⁸⁰ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 146.

¹⁸¹ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 145-148.

¹⁸² Sarıkıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 112.

¹⁸³ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 62.

¹⁸⁴ Dr. Kersey H Antia, "*Fire and Fire-temples in Zoroastrianism Through the Ages*", Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022. [http://www.avesta.org/antia/Fire and Fire-temples in Zoroastrianism Through the Ages.pdf](http://www.avesta.org/antia/Fire%20and%20Fire-temples%20in%20Zoroastrianism%20Through%20the%20Ages.pdf)

¹⁸⁵ Hartz, *Zoroastrianism: World Religion*, 92.

¹⁸⁶ Hartz, *Zoroastrianism: World Religion*, 92.

¹⁸⁷ Yıldırım, *İran Kültürü Zerdüş'ten Firdevsi'ye Sadi'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*, 91.

¹⁸⁸ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 189.

Ateş-i Dadgah ise Zerdüşt hanelerinde yakılan ateşe verilen isimdir.¹⁸⁹ Bu ateşin yakılmasından önce boğa idrarı ya da su ile arınma sağlanırdı.¹⁹⁰ Arınma sonrası sabah ve akşam olmak üzere dört gün boyunca ateşin yakılacağı yer kutsanır dördüncü gün ateş yakılırdı.¹⁹¹

Zerdüştlükte ateşgedeler dışında, Avesta'da kutsanmış beş ayrı ateş çeşidi bulunmaktadır. Genç Avesta metinlerinde yer alan bu ateş çeşitleri, muhtemelen karıştırılmaması için rahipler tarafından ayrı ayrı adlandırılmıştır. Zira her ateşin kendine has bir yakılma sebebi vardı ve hassasiyetlerine göre derecelendirilmişti. Bunlar; “*Berezisavab*” ateşi yüksek dereceli ateş, “*Vobufryana*” insan ve hayvan bedenlerinde yandığı düşünülen ateş, “*Urvazišta*” bitki kalıntıları ile yakılan ateş, “*Vazišta*” bulutlarda yanan ateş ve Ahura Mazda'nın huzurunda yanan ateş “*Speništa'dır*”.¹⁹²

Ateş, Hint- Arya topluluklarında başından beri var olan bir unsurdur. Fakat ateş tapınakları, o kadar da eskiye gitmemektedir. Hint-Aryaların herhangi bir ateş tapınağı bulunmamaktadır. Daha doğrusu bu konuda somut bir takım deliller mevcut değildir. Ayrıca Herodot, Persler için onlar tapınak ya da heykel nedir bilmezler demiştir.¹⁹³ Muhtemelen tapınak geleneği bir sonraki krallıklar döneminde gelenek haline gelmiştir. Çünkü Hint-Aryalar için ocak ateşi önemliydi, Agni ocak ateşinin tanrısı idi.¹⁹⁴ Onlar için ateş kapalı bir odaya ya da eve hapsedilemezdi.

MÖ 458 yılında yazılmış Aramice bir kitabede, Persli bir komutanın “*Brazman*” (ayın mekanı) inşa ettirdiği bilgisi mevcuttur.¹⁹⁵ Her ne kadar bu tapınağa ulaşılammış olursa da ateşin varlığı ve kutsallığına dair en eski bilgiyi sunması bakımından önemlidir. Yine ateş tapınaklarına dair ilk buluntular Perslere ait olduğu düşünülen Tepe Nush-ı Ocak'da yapılan kazılarda bulunmuştur.¹⁹⁶ Fakat bu yapının tapınak olup olmadığı hala yorumlanamamıştır.

Ahamenişler döneminin ilk kurucusu kabul edilen Kiros dönemi, incelenmesi gereken en önemli dönemlerden biridir. Kiros'un başkent yaptığı Pasargad şehrinde uzun yıllar yapılan arkeolojik çalışmalar da herhangi bir tapınak kalıntısına rastlanılmamıştır.¹⁹⁷ Zerdüştlük belirtileri daha çok Ahamenişlerin ikinci kurucusu olan Darius zamanında görülmektedir.

---

¹⁸⁹ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*,101.

¹⁹⁰ Dr. Kersey H Antia, “*Fire and Fire-temples in Zoroastrianism Through the Ages*”, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022. http://www.avesta.org/antia/Fire_and_Fire-temples_in_Zoroastrianism_Through_the_Ages.pdf

¹⁹¹ Dr. Kersey H Antia, “*Fire and Fire-temples in Zoroastrianism Through the Ages*”, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022. http://www.avesta.org/antia/Fire_and_Fire-temples_in_Zoroastrianism_Through_the_Ages.pdf

¹⁹² Nimet Yıldırım, Eski İran'da Din ve Dinsel İnançlar, *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 6 (2010): 95. ; Korkmaz, *Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü*, 153.

¹⁹³ Herodotos, I:75. ; Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature”, 16.

¹⁹⁴ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 121.

¹⁹⁵ Alıcı, *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, 177.

¹⁹⁶ Stronah, *Notes on Religion in Iran in The Seventh and Sixth Centuries B.C.* , 480-482.

¹⁹⁷ Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature”, 17.

Nakş-i Rüstem'de, Dairus'a ait olduğu düşünülen mezarlar içerisinde yer alan irili ufaklı odalar bulunmuştur.¹⁹⁸ Bu odaların tapınak olma ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Fakat Yamamoto, bu yapının tapınak olarak pratik bir görünümü olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁹ Bu nedenle bu yapının da tapınak olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar Ahamenişler döneminden kalma yapılar tapınak olarak yorumlanmasa da mezar kabartmalarında kutsal ateşin yandığı tasvirler bulunmuştur.²⁰⁰ Fakat ateş tasvirlerinin tapınak ateşimi yoksa Pers geleneklerinden biri olan hanedan ateşimi olduğu konusunda yorum yapılamamaktadır. Yamamoto, bu ateş tasvirlerinin hanedan ateşi olduğunu belirtmektedir.²⁰¹ Ahamenişlerden kalma herhangi bir ateş tapınağı izine rastlanılmaması nedeni ile mezar kabartmalarında yer alan ateş tasvirlerinin hanedan ateşi olduğu fikri güçlenmektedir.

Tapınak geleneği muhtemelen İran'lı kralların farklı coğrafyaları fethi sonrası, onlardan etkilenip kendi tanrılarına tapınak yapma isteği ile ortaya çıkmıştır. Bu fikirden hareketle, Ahamenişlerin son kralı Anaxerxes, su tanrıçası Anahita'ya bir tapınak inşa etmiştir.²⁰² Sonraki süreçlerde ise muhtemelen kutsal saydıkları ateşin korunması adına çeşitli tapınaklar inşa etme gereği duymuşlardır. Böylelikle İran coğrafyasında vücut bulmuş her hanedan da ateş tapınağı bir gelenek haline gelmiştir.

Partlar zamanının da Huzistan şehrinin bir haç şehri haline getirildiği bilinmektedir.²⁰³ Bunun nedeni ise orada doğalgazın var oluşu ve sönmeyen bir ateşin varlığı idi. Muhtemelen Partlar zamanında ocak ateşi dediğimiz sabit olmayan ateş, hiç sönmeyen tapınak ateşlerine dönüşmeye başlamıştır.

Gata metinlerinde ki muğlak bilgiler, diğer metinlerin ise sonradan oluşturulması nedeni ile ateşin Zerdüştlük içerisinde ki konumu tam olarak tespit edilememektedir. Fakat Yadgar-i Zeriran'da ateşin Vistasp döneminde Zerdüştlüğe girdiğine dair emareler bulunmaktadır.²⁰⁴ Ahameniş krallarından kalan ateş tapınağının olmaması nedeni ile Vistasp döneminde ateş dinsel bir boyut kazandıysa bile herkes tarafından kullanılan bir dini motif olmadığı sonucuna varılabilir. Ateşin Pers unsurları arasın da dinsel bir çizgiye oturtulması daha çok Sasaniler döneminde görülmektedir. Ateş-i Adar'ın yakılması esnasında dört ayrı sınıfın kutsanması için onların ateşlerini birleştirme töreni mevcuttur. Bilindiği gibi İran toplumsal sınıf ayrımı Sasaniler döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu nedenle akıllara ateşin Sasaniler döneminde kutsallaştığı ve kaynağını Zerdüştlük değil de geleneklerden aldığı fikrini güçlendirmektedir.

---

¹⁹⁸ Yamamoto, "The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature", 17.

¹⁹⁹ Yamamoto, "The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature", 17.

²⁰⁰ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 95-95.

²⁰¹ Yamamoto, "The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature", 23.

²⁰² Eray Karaketir, "Pers Kralı Büyük Kyros'un (M.Ö. 559-530) Antik İran Dinleriyle İlişkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Tarihi*, C. 3, S. 9 (2016): 2.

²⁰³ Yamamoto, "The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature", 39.

²⁰⁴ "...Dağ başlarında [ve bir de] yüksek dağda ateş yakılmasını emret! Ülkeyi haberdar et! Elçilere haber ver ki suya ve Behram ateşine övgüde bulunup onu koruyan din adamları dışında, on yaşından seksen yaşına kadar hiç kimse evinde kalmasın!.." Özoğlu, "Pehlevi Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yadgar-i Zeriran", 123.

Sasaniler döneminde kaleme alınan I. Erdeşir'in icraatlarının yazıldığı "*Kar- Namag-i Ardeşir-i Papagan*" adlı eserde, I. Erdeşir'in zafer ateşleri yaktırdığını, zafer ateşleri ve kutsal ateşler için birçok tapınak inşa ettiği bilgisine ulaşabilmekteyiz.²⁰⁵ Ayrıca Sasani sikkelerine bakıldığında, üzerinde ateş sunakları yer almaktadır.²⁰⁶ Ahameniş mezar kabartmalarında ki ateş tasvirlerini andıran bu sunaklar, Sasanilerde hem tapınak ateşinin hem de hanedan ateşinin kullanıldığını göstermektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi Zerdüşt'ün ateşe bakış açısı tam olarak bilinmiyor. Fakat Sasani döneminde oluşturulduğu düşünülen Genç Avesta metinlerinde ateş hakkında detaylı bilgilerin yer alması Aryalardan sonra ateşin, Sasaniler döneminde derecelendirildiğini göstermektedir.

Zerdüştlüğün son halini alan Mecusilik, ateşperestlik olarak adlandırılır. Fakat Zerdüştlük için bu söylemin çok da doğru olmadığını verilen bilgiler ışığında görmekteyiz. Ateşin koruyucusu Azar, Ahura Mazda'nın oğlu olarak görülmektedir.²⁰⁷ Zerdüştlükte Azar'a tapınmak gibi bir düşünce taşımadıkları, aksine onların tanrıya ulaşmak için ateşi bir aracı olarak kullanmayı tercih ettikleri, ya da tanrının nuru sayesinde kötülüklerden arınmak için kullandıklarını söyleyebiliriz.

2.5. Defin Yöntemi

Zerdüştlük, içerisinde varlığını sürdüren ibadetlerin ve inançların, tarihi geçişini barındırmaktadır. Bu inanç ve ibadetler, Hint-Aryaların, İran coğrafyasına yerleşmeden önceki geleneklerinin bir yansımasıdır. Ateş, bu yansımanın en belirgin örneğini karşımıza çıkmaktadır. Ateş dışında, dikkat çeken bir diğer unsur ise defin yöntemidir.

Zerdüştlükte, kemik kaldırma diye bildiğimiz, cenaze merasimi kullanılsa da Hint-Aryaların tek bir cenaze töreni bulunmazdı. Birbirinden farklı geleneklerden ilki Mısır'da olduğu gibi mumyalanıp, tabut ile beraber mezar ya da özel hazırlanmış bir odaya koyma âdetidir. Herodot'ta Persler de ölünün odalı mezarlara gömüldüğünü aktarmıştır.²⁰⁸ Bu gelenek Kiro'sun mezarı içinde uygulanmıştır. Bu gömme şeklinin, Orta Asya ölü gömme adetlerinden biri olan odalı mezarlar ya da geleneğine yakın bir gelenek olduğu görülmektedir. Bu geleneğin varlığının nedeni, Perslerin ölümlerinin bir bütün halinde kalmasını sağlamak ve günü geldiğinde, gökyüzündeki ruh ile yer altındaki bedenin birleşmesinde kolaylık sağlamak ve her ikisinin de sonsuzluğa kolayca ulaşabilmesi amaçlanmaktadır.²⁰⁹ Bu geleneğe ek olarak Herodot, insanların canlı canlı gömüldüğüne ve bunun Perslere ait bir gelenek olduğunu da

²⁰⁵ Yamamoto, "The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature", 55. ; *Kâr-nâme-i Erdeşir-i Bâbekân (Erdeşir-i Bâbekân Destanı)*, Çev. Ali Hüseyin Toğay, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 82-96.

²⁰⁶ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 95.

²⁰⁷ "Ve biz sana, ateşe hürmet ederiz, Ey Ahura Mazda'nın oğlu!.." *Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı*, Visperad 7: 5.

²⁰⁸ Herodotos, VII: 557.

²⁰⁹ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 112.

aktarmaktadır.²¹⁰ Aryaların ölülerini gömdüklerine dair bir diğer buluntu ise Tepe Silk bölgesinde yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır.²¹¹

Aryaların defin yöntemlerinden bir diğeri ise ölüyü yakma geleneğidir. Bu uygulama özellikle Hindistan coğrafyasında, günümüzde hâlâ uygulanmaktadır. Biruni, ilk olarak Hintlilerin, cenazelerini açık havada yırtıcı hayvanlara yem ettiğini ve Narayana adındaki yüce tanrının, “ölülerinizi ateşe verin” emri ile kemik kaldırma uygulamasının son bulduğunu ifade etmiştir.²¹² Mary Boyce göre; ölü yakma âdetinin fikri temeli, öldükten sonraki yaşam ile alakalı olup, ateşle beraber cennete ulaşma düşüncesi taşımaktadır.²¹³ Kremasyon olarak adlandırılan bu defin yönteminde, ölü bedeninin yakılması sonrasında kemikler toplanıp gömülür.²¹⁴ Kemiklerin toplanmasındaki amaç, insanoğlunun maddi dünyadaki tek kalıntısı olan kemiklerin, günü geldiğinde cennetteki ruhla birleşerek bir bütün oluşturacak olması düşüncesidir.²¹⁵ Bu düşünceden hareketle, Hintliler ölülerini yakma geleneğini geliştirmiş ve devam ettirmişlerdir. İran’da ise bu gelenek belli başlı reformlara uğramıştır. Zira Aryalar ezelden beri ateşe saygı duyar ve onu kirletmemek için diğer inançlarında değişime giderdi. Ölü yakma âdetinde de aynı değişim sergilenmiştir. Önceleri ceset yakılıp, kemikler toplanmış ve gömülmüştür.²¹⁶ Daha sonları ise ateşe duyulan saygı sebebi ile bu âdet cesedin ateşten uzak tutularak, insan yardımı ile kemiklerinden ayrılıp gömülmesi şeklini almıştır.

Eti kemikten ayırma yönteminin, İran’da yaşayan Aryalar tarafından, ilk kez hangi dönemde kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Herodot, Persleri ilk defa bir çatı altına toplayan Medler hakkında, Mag adındaki büyücülerin ölülerinin yırtıcı kuşlara yedirdiğini, fakat Pers halkının ise cenaze merasimlerinin kapalı kapılar ardında yapıldığını ifade etmiştir.²¹⁷ Yine Strabo, Magilerin ölülerini yırtıcı kuşlara yedirdikleri bilgisini teyit etmektedir.²¹⁸ Strabo ve Herodot’un aktardığı bilgilerden, Med devleti içerisinde yer alan Magilerin bu uygulamayı kullandıkları, Perslerin ise böyle bir alışkanlığının olmadığı anlaşılmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda kemik kaldırma uygulamasının ilk örnekleri, Demir Çağının başlangıcında Güney Orta Asya dolaylarında görülmektedir.²¹⁹ Boyce, bu uygulamanın Orta

---

²¹⁰ Herodotos, VII:557. ; Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 112.

²¹¹ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 113. ; Akyar, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri”, 95.

²¹² Biruni, *Tahkîku Mâ Li’L- Hind*, 401.

²¹³ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 113.

²¹⁴ Halid Lepad, “Eskiçağda Kremasyon”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi,2019), 3-15.

²¹⁵ Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 14.

²¹⁶ Akyar, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri”, 96.

²¹⁷ Herodotos, I:78.

²¹⁸ Strabo, *The Geography of Strabo*, Çev. Horace Leonard Jones, Book: XV (London: William Heinemann,1930), 183-185.

²¹⁹ Frantz Grenet, “Zoroastrianism in Central Asia”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. Michael Stausberg and Yuhuan Sohrab-Dinshaw Vevaina, (Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2015), 143, Akyar, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri”, 95.

Asya'da yaşayan İrânlılardan geçtiği üzerinde durmuştur.²²⁰ Bu bilgidan yola çıkarak bu uygulamanın Zerdüştlere, başka bir toplumdandan geçmiş olması muhtemel görünmektedir.

Bazı kaynaklara göre Ahameniş döneminde; lahit mezar, toprağa gömme ve açıkta bırakma işleminin uygulandığı görülmektedir.²²¹ Bu dönemde uygulanan bir diğer defin yöntemi ise mumyalama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu işlemin ise genellikle Pers kral mezarlarında uygulandığı tespit edilmiştir.²²²

Part imparatorluğu döneminde, defin merasiminde iki farklı uygulama görülmektedir. Bu uygulamaların ilki açıkta bırakma, ikincisi ise bal mumu ile cesedi sıvayıp taş lahitlere yerleştirmedir.²²³ Romalı kilise papazı Justinus, Eşkani döneminde kullanılan en yaygın defin yönteminin, açıkta bırakma yöntemi olduğunu belirtmiştir.²²⁴ Bu iki farklı uygulamanın ise sınıfsal statüye göre belirlendiği düşünülmektedir. Toplumda maddi yeterliliğe sahip olmayan halk, cesetleri için taş lahit yapacak güce sahip olmadığından, ölümlerini kuşlara yedirmekteydiler.

Zerdüştlük, Sasaniler döneminde çok büyük değişimlere uğramıştır. Ateş ile beraber, bütün elementler bu dönemde, saygı duyulması gereken unsurlar olmuştur. Buna paralel olarak yeryüzünde, başta ateş olmak üzere hiçbir element kirletilemezdi. Zerdüştlere göre insan bedeni kirli idi. Bu nedenle beden, yakılamaz, toprağa gömülemezdi. Ancak kemiklerin etten arındırılmasından sonra belli ölçülere sahip olan bir tabuta yerleştirilip gömülebilirdi. Bu uygulamanın Sasaniler döneminde son halini aldığı görülmektedir. Agathias, Sasani cenaze ritüellerini şu şekilde tasvir etmiştir: Ceset görevlileri ölüyü, geleneklere uygun olarak kuşlara ve köpeklere yem edecek şekilde şehrin dışında bir yere çıkarır ve yalnız bırakırlardı.²²⁵ Agathias, kemiklerin koruma altına alınmadığını kaydetmiştir.²²⁶ Bu bilgidan hareketle kemikler için herhangi ritüel veya tören yapılmadığı çıkarımı yapılabilmektedir. Ama Sasaniler döneminde zaman geçtikçe durum değişmiş olmalı ki Avesta'nın Vendidad bölümünde bu uygulamanın adım adım nasıl gerçekleşeceğine dair bilgiler eklenmiştir.

Açıkta bırakma merasimi Sasaniler döneminde son halini almıştır. Buna göre her Zerdüştin evinde veya mahallesinde, ölü ile temas edilmemesi için bir ölü odası bulunur.²²⁷ Cenaze

---

²²⁰ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 325. ; Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 97.

²²¹ Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 97.

²²² Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 100. ; Albert De Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Ed. R. Van Den Borek, H.J.W. Drijvers, H.S. Versnel (Leiden: Brill, 1997), 439.

²²³ Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 100.

²²⁴ Marcus Junianus Justinus, <https://www.forumromanum.org/literature/justin/texte41.html>, XLI, 3-5, Erişim tarihi: 07.10.2022. ; Akyar, "Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri", 100.

²²⁵ Cameron, "Agathias on the Sassanians", 79. ; Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, 443.

²²⁶ Cameron, "Agathias on the Sassanians", 79

²²⁷ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 47.

Sessizlik kuleleri olarak adlandırdığımız Dakhmeye götürülmeden önce bu odada tutulurdu.²²⁸ Vendidad'da şöyle bir pasaj bulunmaktadır:

“Ey maddi dünyanın yaratıcısı, sen Kutsal biri! Aynı mekan da, aynı halinin üzerinde, aynı minderlerin üzerinde dinlenmekte olan bir grup adam olsa, orada birbirine yakın iki ya da beş ya da elli ya da yüz adam olsa ve bu insanlardan biri ölse, Druj Nasu onlardan kaçını çürümeye, enfeksiyona ve kirliliğe maruz bırakır?”²²⁹

Bu pasajda adı geçen Druj Nasu, ölü bedenleri ele geçiren bir iblis olarak kabul edilir.²³⁰ İnanışa göre bu iblis, öldükten sonra cesedi ele geçirmektedir. Bu nedenle ölü beden kirli ve günahkârdır. Bu inanış, muhtemelen cesedin birkaç günlük bekletilme süresinde, meydana gelen çürümeden kaynaklanmaktadır. Çürüyen bedenın yayacağı enfeksiyona karşı önlem olarak ölü odaları yaptırılmıştır.

Ölüm ritüelleri aslında, kişinin hastalanması ile başlar. Bir Zerdüş ağır bir hastalığa yakalandığında, artık kurtuluşunun olmayacağı düşünülür ve ölüm için hazırlıklara başlanırdı. Hasta evinde arındırma yapılır ve hastanın son kez tövbe edip, rahipler tarafından kutsanan Haoma içkisi içmesi sağlanırdı.²³¹

Hastanın ölümü gerçekleştiğinde, defin işleminden önce belli başlı ritüeller uygulanırdı. Bekleme süresi esnasında görevli olanlar dışında, cesede hiç kimse temas edemezdi. Bu esnada, yere bir çukur kazılır, ceset bu çukura başı Kuzeye gelmeyecek şekilde yerleştirilir ve yıkanarak arındırılırdı.²³² Yıkama işlemi sonrası cesede, temiz kusti ve yeni kıyafetler giydirilir. Cesedin son ritüeli başlamadan önce, işlemin yapılabilmesi için gündüz olması gerekirdi. Gündüz ise ölüm odasından aynı gün çıkarılır, eğer gece ise ertesi gün beklenirdi.²³³

Maruz kalma işlemi başlamadan önce, ceset iki defa Avesta'da belirtilen köpek cinsine gösterilirdi. “*Sağdid*” adı verilen bu işlem, İranlıların pagan kültürünün bir yansıması olarak görülmektedir.²³⁴ Bu işlemin amacı ise ölü bedeninde herhangi bir yaşamın olup olmadığının belirlenmesi olduğu düşünülmektedir.²³⁵ Cenazenin son ritüelinin yapılması için “*Nasu*” adında iki cenaze taşıyıcısı bulunmaktadır.²³⁶ Bu görevliler, iki kişi olmak zorundadırlar ve yüzleri hariç her tarafı beyaz giysi ile örtülü olmalıdır.²³⁷ Aynı zamanda bu görevlilerin kadın ve erkek olma zorunluğu bulunmamaktadır. Ceset taşıyıcıları bu işlemi yaparken tedbiri

²²⁸ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 47.

²²⁹ *Avesta*, Fergard 5: 27.

²³⁰ Anton Zykov, “Zoroastrian Funeral Practices: Transition in Conduct”, *Threads Of Continuity Zoroastrian Life & Cultere*, Ed. Shernaz Cama (New Delhi, Parzor Foundation, 2016), 288.

²³¹ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 44.

²³² Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 46.

²³³ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 328. ; Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 50.

²³⁴ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 48-49. ; Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 330.

²³⁵ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 49.

²³⁶ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 51.

²³⁷ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 51.

elden bırakmazlar. Ölü bedeninin yayacağı kirlilikten engellemek için demir bir sedye ile ölüyü sıkı sıkı bağlarlar. Ardından Dakhmeye taşıma işlemi başlar.

Dakhme Zerdüştlere ölüler için özel olarak yaptırıldıkları kulelerdir. Aryaların soğuk iklimden geldikleri düşünülürse güneş onlar için yaşamın kaynağı olarak görülmekteydi. Güneşe olan bağlılıkları nedeni ile Dakhme, “Güneşe bakma” anlamına gelen “*Hurşît Nigərişnî*” kavramıyla da ifade edilirdi.²³⁸ Dakhmeler, yüksek daireler şeklinde inşa edilmiş, taş levhaların bulunduğu, bölmeli yapılardır.²³⁹ Yapının orta kısmında kemiklerin konulduğu “*ustudan*” adında yuvarlak bir bölme bulunmaktadır.²⁴⁰ Dakhmeler, yerleşim yerlerinden uzaktırlar. Böylelikle hem enfeksiyon riskine karşı önlem alınır hem de yüksekliği sayesinde güneşe ve yırtıcı kuşlara maruz kalması sağlanırdı.

Dakhmeye belli bir mesafe uzaklıkta bulunan “*Sengîlanetnamî*” adında bir taş bulunur ve görevliler dışında kimse bu taştan ileri geçemez.²⁴¹ Bu taşa gelindiğinde, ölünün bedeni açılır, son kez Sağdit töreni yapılır.²⁴² Okunan dualar bittikten sonra beden çırılçıplak kulenin zeminine yatırılır. Daha sonra Nasusalar, kuleyi kilitler ve işlemin tamamlandığı anlaşılın diye el çırpmaya başlarlar.²⁴³ Bundan sonra ki sürecin baş aktörleri, yırtıcı kuşlardır. Bu kuşlar, sadece kemikler kalana kadar cesedi yemeye devam eder. Burada cesedin ne kadar hızlı yenildiği de önemlidir. Zira ceset hızlı bir şekilde yenirse, ruhun çabucak huzura kavuştuğuna inanılırdı.

Zerdüştlüğün anlaşılmasında önemli katkıları olan Bundahishn’de, hayvanların bir amacı olduğu belirtilmiştir. Bundahishn’de kuşlar, büyücüler tarafından yapılan kötülükler ve ölü pisliğinin temizleyicisi olarak betimlenmiştir.²⁴⁴ Ölümün kötü taraflarını bertaraf eden kuşlardan bahsetmiş ve en önemlisinin karga “*Valagh*” olduğunu, bedeninin hızla tüketilmesi için ise akbabanın yaratıldığını ifade etmiştir.²⁴⁵ Muhtemelen bu defin yönteminde de akbabalar kullanılmaktaydı.

Akbabalar cesedi sadece kemikler kalacak şekilde yediğinde, yakıcı güneş kemikleri kuruturdu. Kuruyan kemikler, “*ustudana*” konulur. Tüm bu işlemler bittiğinde, törene katılan herkes yıkanır, cenaze evi ise temizlenirdi. Ölünün ailesi üç gün boyunca et perhizi uygular, herhangi bir et yemeği yemez ve ağıt yakmazlardı.²⁴⁶ Ölen kişinin ruhunun azap

---

²³⁸ Mehmet Emin Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştlüğünde Defin Şekilleri”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1 (2017): 187.

²³⁹ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştlüğünde Defin Şekilleri”, 188.

²⁴⁰ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştlüğünde Defin Şekilleri”, 188.

²⁴¹ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştlüğünde Defin Şekilleri”, 196.

²⁴² Modin, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 55.

²⁴³ Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 56.

²⁴⁴ *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand* 19: 21.

²⁴⁵ *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand*, 19: 22.

²⁴⁶ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştlüğünde Defin Şekilleri”, 196. ; Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 60.

çekmemesi için bol bol dua edilir ve Avesta okunurdu. Ölü bedeninden çıkarılan kıyafetler ise hiçbir şekilde kullanılmaz, imha edilirdi.

Sonuç olarak, teşhir yöntemi olarak da adlandırdığımız bu uygulamanın, temelinde eski Arya inanışları yer almaktadır. Ateş kültüründe görülen değişimin, aynısını yaşayan defin merasimi temelinde insan yaşamı için gerekli görülen, doğada bulunan elementlerin kirletilmemesi adına değişime uğratılmıştır. Bir Cesedin kirli olduğunun düşünülmesi ise ölümün anlamlandırılmasından kaynaklanmıştır. Ölüm insana acı veren, geri dönüşü olmayan bir olgudur. Bu olgu ancak kötü bir takım güçler tarafından insana yaşatılabilirdi. Bu güç ve kötülük ancak Ehrimen'e ait olabilirdi. Zerdüşter ölümü, Ehrimen ve insanoğlunun yaptığı bir savaş sonucunda, insanlığın kaybetmesi, Ehrimen'nin zaferi olarak görürlerdi.²⁴⁷ Onlara göre bu savaş sonucunda insan bedeni kirlenmiş olurdu. Bu kirli beden ise onlar için kutsal sayılan hiç bir şey ile temas edemezdi. Burada asıl dikkat çeken şey ise insan bedeninin, öldükten sonra kirlenmiş olmasıdır. Toplumlar zaman içerisinde belleklerine yer edinen, zarar gördükleri her şey için önlem almıştır. Sessizlik kulelerinde ki imha yönteminin de gelişmesi bu birikimin sonucu olmuştur. Ölen bir birey için ritüeller tam olarak yapılırsa zaten ruh huzur bulacaktır. Fakat geride kalanlar ise ona temas ederek çeşitli hastalıklarla karşılaşacaktır. İşte bu sıkıntıların yaşanmaması için ölenle beraber, kalanlarda düşünülerek cesede temas etmek yasaklanmış ve sessizlik kuleleri yaşam alanlarından uzak yerlere inşa edilerek bir takım önlemler alınmıştır.

Teşhir yöntemindeki son aşama olan kemiklerin güneş ışığı yardımı ile kurutulması işlemi ise Zerdüşter inancı çerçevesinde şekillenmiştir. Zerdüşter için aydınlık ve Güneş önemli bir unsurdur. Bu nedenle insandan geriye kalan tek somut kalıntı olan kemikler, Güneş yardımı ile kurutulmaktaydı. Mary Boyce göre, buradaki amaç Güneş ışığının, ruh Cinvat köprüsünden geçerken ona aydınlık bir yol olacağı fikridir.²⁴⁸ Eğer ceset gömülürse bu aydınlık yoldan mahrum kalacağı düşünülmüştür. Günümüz de bu uygulama Zerdüşter toplumu dışında Tibet kültüründe hala uygulanmaktadır.²⁴⁹

2.6. Hüma Kuşu ve Horoz

Hüma kuşu, sözlü ve yazılı geleneğin içinde gücü temsil eden mitolojik bir hayvandır. Bu kuşun varlığına dair herhangi bir somut kanıt bulunmamaktadır. Hüma kelimesi köken itibariyle Farsça olup Arapçada "*Bulah*", Türkçede lehçelere göre değişkenlik göstermekle beraber "*Umay*" olarak anılmaktadır.²⁵⁰ Hüma kuşuna çeşitli milletlerde devlet kuşu, Phonex, Anka ve Simurg da denilmektedir.

---

²⁴⁷ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 545.

²⁴⁸ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 325.

²⁴⁹ Ahmet Güç, Aliya Sharafullina, "Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları ve Ölüm Ötesi", *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9 (2016): 84.

²⁵⁰ H. Dilek Batıslam, "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi-1* (2002): 185.

Hüma kuşu İran'da yaşayanlar için, gücün ve kuvvetin temsilcisi olarak bilinmektedir. Bu kuşu diğer kuşlardan ayıran belli başlı özellikler vardır. Bu nedenle farklı coğrafyalarda bulunan kültürlerdeki diğer kuşlarla karıştırılmaması gerekir. Bahaeddin Ögel, Hüma kuşunun Çin'den alındığını ifade etmiştir.²⁵¹ Asya toplulukları gerek takvimlerinde gerekse mistik inançlarında hayvanlara çok önem vermişlerdir. Çin'de Hüma kuşu olarak bilinen kuş türü, çeşitli kabartmalarda resmedilen "*Zhuniao*" ya da "*Fenghuang*" adı ile bilinmektedir.²⁵² Çin'de Fenghuang kuşu ölümle ilişkilendirilmiş ve Tao inancı gereği mezarlarda sıklıkla resmedilmiştir.²⁵³ Belli başlı farklılıklar olmasına karşın, her iki kuş da genel olarak aynı fiziksel görünüme sahiptir. Fakat bu iki kuşun birbirinden farklı görevleri vardı. Zira Çin'de ölümle ilişkilendirilen kuş, İran'da çok farklı görevlere sahiptir.

Hüma kuşu; devasa büyüklükte olup kanatlı, başı köpeğe benzeyen, devasa pençeli ve tavus kuşunu andıran bir kuyruğa sahiptir.²⁵⁴ Herodot, Hüma kuşunu hiç görmediğini fakat birkaç resmine şahit olduğunu aktarmış ve betimlemiştir. "*...Kanatlarının bir bölümü altın sarısı, öbür bölümü kırmızı; kanat yayılımı ve yüksekliği kartalinki kadar.*"²⁵⁵ Hüma kuşu İran'daki söylencelere göre İran topraklarına zarar verecek herhangi bir tehdide karşı koruyucu bir unsurdur. Heybetli görünüşü sayesinde bu tehditleri kolayca bertaraf edebilmekteydi. Ayrıca sürekli görülebilen bir kuş değildi. Bir diğer söylenceye göre, hükümdar öldüğünde, halk bir meydana toplanır ve Hüma kuşu uyanıp bu meydana gelirdi. Meydanda alçalıp bir kimsenin kafasına konduğu zaman o kişi hükümdar olmaya hak kazanırdı.²⁵⁶ Bu nedenle Hümaya aynı zamanda devlet kuşu denmektedir.

Hüma kuşu İran' da eskiden beri varlığını sürdüren bir yaratıktır. Zerdüştlük geldiğinde tıpkı diğer ananeler gibi Hüma kuşu da Zerdüştlüğe eklenmiştir. Esas itibari ile Hüma kuşu, Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da açık bir biçimde tanıtılmamıştır. Avesta'da geçen bir pasajda üstü kapalı bir şekilde hümaya gönderme yapılmıştır. "*Sen ey kutsal Raşnu ister Vouru-Kaşa denizinin ortasında bulunan, adına şifacı ağacı dedikleri, üzerinde bitkilerinin tohumunun dinlediği kartal ağacının üzerinde ol ister olma, biz sana dua ederiz...*"²⁵⁷ Avesta'da yer alan bu pasajda Hüma, kartal olarak görülmektedir.²⁵⁸ Avesta'nın Farsça metinlerinde ise Hüma olduğu düşünülen kuş, "*Saēna*" olarak adlandırılır.²⁵⁹ Kartalın, Avesta metinlerinin,

---

²⁵¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 196.

²⁵² Matteo Compareti, "Flying over Boundaries Auspicious Birds in Sino-Sogdian Funerary Art", *Borders Itineraries on the Edges of Iran*, ed. Stefano Pello (Venezia, Edizioni Ca' Foscari, 2016): 122.

²⁵³ Compareti, *Flying over Boundaries Auspicious Birds in Sino-Sogdian Funerary Art*, 123.

²⁵⁴ Compareti, *Flying over Boundaries Auspicious Birds in Sino-Sogdian Funerary Art*, 126.

²⁵⁵ Herodotos, II: 152.

²⁵⁶ Batıslam, "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG", 187.

²⁵⁷ *Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı*, Raşn Yaşt 12: 17.

²⁵⁸ Behrang Nabavi Nejad, "The Simurgh: Representations and their Meaning in Persian Painting" (Doctoral Thesis, University of Victoria, 2017), 54- Dipnot: 6.

²⁵⁹ Behrang Nabavi Nejad, "The Simurgh: Representations and their Meaning in Persian Painting" 31. ; *Avesta*, Fravardin Yaşt 13: 97.

Farsçadan İngilizceye çevrilmesi esnasında, Hüma olarak bilinen Seanayı temsil etmek için kullanıldığı düşünülmektedir.²⁶⁰ Hüma kuşu, her ne kadar Seana olarak adlandırılrsa da bu ismin nasıl bir varlığı temsil ettiği bilinmemektedir.

Avesta'dan sonra bu kuşun varlığına dair yazılı bir diğer kaynak ise Herodot'a aittir. Herodot suda yaşayan "Phoinix" adında bir kuştan bahseder ve 500 yılda bir çıktığını, bazen de babası öldüğünde görüldüğünü dile getirmiştir.²⁶¹ Ona göre bu kuş tamamen efsanedir ve hiç bir gerçeklik payı yoktur. Herodot'un aktarımı sayesinde Hüma kuşu efsanesini Ahamenişlere kadar götürebilmekteyiz.

Bir şekilde Zerdüştlüğe giren Hüma kuşu efsanesi Zerdüştlüğe kaynaklık eden Bundahishn'e de konu olmuştur. Bundahishn'de, Hümaya benzeyen iki farklı kuş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki deniz üzerinde değil de Elbruz dağlarının zirvesinde yaşayan ve herhangi bir tehlikeye durumunda ortaya çıkan büyük ve görkemli kuş olan "Chamrosh" dur.²⁶² Bir diğeri ise iblisleri bile kovabilecek güce sahip olan "Shok" kuşudur.²⁶³ Özellikleri verilen bu iki kuştan birisinin Hüma kuşu olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.

Muhteşem özellikler barındıran bu mitolojik kuş Şehnamede de geçmektedir. Şehnameye göre, Sam adında mitolojik bir kral, muhtemelen albino doğan çocuğunu reddetmiş ve onu bir dağa bıraktırmıştır. Yükseklerden uçan ve anne olan Simurg bu çocuğun çığlıklarına dayanamamış, onu almış ve kendi çocukları ile beraber beslemiştir.²⁶⁴ Çocuk büyüdüğünde ise tekrar babasının yanına dönmek istemiştir. Simurg bu noktada başına herhangi bir kötülük geleceği takdirde tüyünü ateşe atmasını ve beklemesini istemiştir.²⁶⁵ İran'da en başından beri Hüma kuşunun tüyü şifalı görülmekteydi. Bu inancın varlığının destekleyicisi olan Şehnamenin bu pasajı, İran toplumunda, hem ateşin kutsallığını hem de Hüma kuşuna verilen önemi göstermektedir.

Hüma kuşu ilk olarak Avesta'da üstü kapalı bir şekilde, denizin üzerinde bulunan kutsal ağacın koruyucusu olarak görülmektedir. Orada belirtilen Seana ise tam olarak koruyucu bir misyon yüklenmiştir. Bundahishn'de ise bu misyon biraz daha genişletilerek önce bitkilerin üremesini sağlayan bir unsur olarak ifade edilmiştir. Kuşlar verimli ağaçları soyar ve oradaki bütün tohumları toprağa bırakırdı. Böylelikle kuşlar, tarımın ve bereketin sembolü olmuşlardır. Aynı zamanda Bundahishn'de kuşlara, dünyadaki tüm zararlı şeyleri uzaklaştıran bir misyon yüklenmiştir. Zira kuşların bu özelliği, kemik kaldırma diye bilinen ritüelin, ceset kötülüğünden arınmak için yardımcı olmasında daha net anlaşılmalıdır.

---

²⁶⁰ Behrang Nabavi Nejad, "The Simurgh: Representations and their Meaning in Persian Painting", 54- Dipnot: 6.

²⁶¹ Herodotos, II: 152.

²⁶² *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand* 19: 15.

²⁶³ *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand*, 19: 19.

²⁶⁴ Firdevsi, *Şehname-1*, 202- 203.

²⁶⁵ Firdevsi, *Şehname-1*, 219.

Şehnamede ise mitolojik prens Zal'ın koruyucusu olmuştur. Burada aslında kişiden ziyade, anlatılmak istenen Hüma kuşunun devletin koruyucusu olduğudur. Zira Zal'ın hükümdarlığına giden yolda Hüma kuşu koruyucusu olmuştur. İran'ın milli destanı Şehname, Hüma kuşunu devlet ile özdeşleştirmiştir. Bununla birlikte İran halkının Hüma kuşuna bakış açısı gözler önüne serilmektedir.

Genel olarak Hüma kuşu insanoğlunun menfaati için yaratılmıştır. Onları hastalıklardan uzaklaştıran, beslenebilmeleri için tohumları dağıtan bir koruyucu olmuştur. Aslında insanoğlunun asıl koruyucusu tanrı Ahura Mazda'dır. Hüma ise bu konuda Ahura Mazda'ya yardımcı bir unsur olarak görülmektedir.

Zerdüştlüğe sirayet etmiş bir diğer kanatlı hayvan ise horozdur. Horoz Avesta'da genellikle şafağın doğuşunu insanlara haber veren bir görev üstlenmektedir.²⁶⁶ Bundahishn'de horozun yaratılışındaki amacı, yeryüzündeki iblislere karşı köpek ile beraber ortak bir mücadele verecek olması idi.²⁶⁷ Taberi, horozun İranlı kavimler için uğurlu, eşine sadık ve cinlerden korunmaya yarayan bir hayvan olduğunu belirtmiştir.²⁶⁸ Aynı zamanda Horozların vaktinde ötmesi hayırlı bir iş olarak görülmektedir.²⁶⁹ Zerdüştlük, Horozların genellikle güneşin doğmaya başlaması ile ötmelerinden ve ibadet vaktinin habercileri olarak görülmelerinden dolayı muhtemelen güneş ve onun yeryüzündeki temsilcisi ateşin sembolü olarak görmüşlerdir.²⁷⁰ Aynı zamanda tıpkı Hüma kuşu gibi insanoğlunun refahı için kötücül güçlere karşı mücadele vermiştir. Bundan dolayı kutsal bir hayvan olarak görülmüştür.

2.7. Nevruz

Nevruz, ezelden ebede, bütün topluluklarca kutlanan bir doğa bayramıdır. İnsanoğlu, doğayı anlayıp onun nimetlerinden faydalanmaya başladığında, doğanın saygı duyulması gereken bir sistem olduğunu anlamıştır. Bu nedenle doğanın kış uykusundan uyanıp canlandığı tarihler doğaya saygının ve şükürün bayramı olarak kutlanmaya başlanmıştır.

Tarım deyince akla ilk gelen topluluk Sümerlerdir. Onlar, doğanın saygıyı hak ettiğini düşünen ilk topluluk olmuştur. Sümerler, ilkel fakat dönemine göre ileri düzeyde teknolojik atılımlar sayesinde tarıma dayalı ekonomik hayatı benimsemiş ve geliştirmişlerdir. Tarımsal hayatın tek bağımlılığı ise doğadır. Çünkü doğanın izin verdiği sürece tarım yapılabilir ve ekonomilerine katkıda bulunabiliyorlardı. Bu nedenle Sümerler, doğanın bütün hareketlerini öğrenmiş ve onun en verimli olduğu dönemi kutsamaya başlamışlardır. Ekim biçim işlemi tamamlandıktan sonra Sümerler, doğaya şükranlarını sunmak adına "Akitu" denen bir festival

---

²⁶⁶ "Ve yatak arkadaşları birbirine şunu söylerler: "Kalk, bak horoz beni çağırıyor." İkisinden hangisi önce kalkarsa o ilk önce Cennete girer: ..." Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı, Fargard 18: 26.

²⁶⁷ The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand, 19: 33.

²⁶⁸ Ebu Cafer Muhammed Bin Cerrir'üt- Taberi, Tarih-i Taberi-1, Çev. M. Faruk Gürunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007),124.

²⁶⁹ Taberi, Tarih-i Taberi-1, 124.

²⁷⁰ Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, 196.

düzenlerlerdi.²⁷¹ Babil’de ise hasat mevsiminden önce 1 Nisan, bizim takvimlerimizde 21 Mart ekinoksuna denk düşen aynı isimde bir festival düzenlenirdi.²⁷²

İsrailoğulları ise genellikle aynı içeriğe sahip olan Nevruz bayramını birbirinden farklı tarihlerde kutlamışlardır. Bunlar, günümüzde de yılbaşı olarak kutlanan birinci ay, altıncı ay ve onuncu ayın ilk günü olmak üzere tarihlendirilmiştir.²⁷³

Nevruzun bu denli eski ve evrensel oluşu, bizlerde Nevruzun aidiyetine karşı bir merak uyandırmıştır. Nevruz kelimesinin etimolojisine bakıldığında Farsça Nev “yeni”, Ruz “gün” anlamına gelmektedir.²⁷⁴ Nevruzun, kelime anlamı ile bağlantılı olarak Farslara ve Zerdüştlere ait olduğu düşünülmektedir. Farslar, Nevruzu ulu hükümdar Cemşid’e kadar götürürler. Bu bilgi Firdevsi, Taberi ve Biruni tarafından da onaylanmaktadır. Onlara göre Cemşid’in tahta çıktığı gün, Nevruz bayramı olarak kutlanmaya başlamıştır.²⁷⁵ İran’da taç giymiş ilk hükümdar olan Keyyümers, tahta oturduğunda yılı 12 kısma ayırarak her birine farklı isimler vermiştir.²⁷⁶ Bir yılın, dörtte biri olan tarih güneşin koç burcuna girdiği zamana denk gelmektedir.²⁷⁷ Keyyümers’den sonra sırası ile Huşenk, Tohmures başa geçmiştir. ²⁷⁸ Tohmures’den sonra Cemşid tahta geçmiş ve daha önce coşku ile karşılanan bu tarih, Cemşid’in hükümdarlığı döneminde Nevruz olarak kutlanmaya başlanmıştır.²⁷⁹ Biruni ise Nevruzun Pers hükümdarlarının vergi toplamak için hayata geçirdiği bir bayram olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰ Her ne kadar nevruz bayramının çıkış noktası için birbirinden farklı bilgiler verilmiş olsa da Zerdüştlüğe mâl edilen Nevruz, çok önceleri Persler tarafından, “*Mihrikan*” ya da “*Mihrican*” isimleri ile kutlanmakta olduğu görülmektedir.²⁸¹ Nevruzun kutlanışına dair ilk somut kanıtlar, Dairus’un, inşa ettirdiği Persepolis şehrindeki kabartmalarda ve heykellerde görülmektedir.²⁸² Mircea Eliade, şehirde ki kabartmalardan yola çıkarak bu şehrin Nevruz kutlamaları için inşa edildiğini belirtmiştir.²⁸³

---

²⁷¹ Şinasi Gündüz, “Kadim Ortadoğu’dan Orta Asya’ya Nevruz”, *Bilig- 12*, Ahmet Yesevi Üniversitesi (2000): 3.

²⁷² Gündüz, “Kadim Ortadoğu’dan Orta Asya’ya Nevruz”, 3.

²⁷³ G. Fohrer, *History of Israelite Religion*, Çev. D. E. Gree, (London: S. P. C. K, 1972), 382. ; Gündüz, “Kadim Ortadoğu’dan Orta Asya’ya Nevruz”, 3.

²⁷⁴ Gündüz, “Kadim Ortadoğu’dan Orta Asya’ya Nevruz”, 5-6.

²⁷⁵ Firdevsi, *Şehname-1*, 42. ; Taberi, *Tarih-i Taberi-1*, 134. ; Biruni, *Mazide Kalanlar (El-Asar El- Bakiye)*, 198.

²⁷⁶ Mürsel Öztürk, “Nevruzname”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 36, S. 61 (2017): 151.

²⁷⁷ Öztürk, *Nevruzname*, 150-151.

²⁷⁸ Öztürk, *Nevruzname*, 153.

²⁷⁹ Öztürk, *Nevruzname*, 153.

²⁸⁰ Biruni, *Mazide Kalanlar (El-Asar El- Bakiye)*, 72.

²⁸¹ Gündüz, “Kadim Ortadoğu’dan Orta Asya’ya Nevruz”, 5.

²⁸² Gündüz, “Kadim Ortadoğu’dan Orta Asya’ya Nevruz”, 5. ; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*, 391. ; Ehsan Yarshater, “Now Ruz: The New year Celebrations in Persia” *Iran Review-4* (1959): 12-15.

²⁸³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*, 390.

Nevruzun, Zerdüştlük öncesi var olduğuna dair bir diğer kanıt ise kutsal varlıklarla ilişkilendirilmesidir. Zerdüştlük öncesi İran'da, "Rapidva" adında bir yer altı tanrısına inanılırdı.²⁸⁴ Rapidva, bitkileri, kışın olumsuzluklarından korur bahar geldiğinde ise onların tekrar yeryüzüne çıkmasını sağlardı.²⁸⁵ Rapidva, aynı zamanda eski İran tanrılarında biri olan Mithra'nın yardımcısıdır.²⁸⁶ Bu görüş ise Zerdüştlükte, Ahura Mazda'nın yaratmış olduğu ölümsüzlerden Spenta Armati ve Aşa Vahišta ile benzerlik göstermektedir. Zerdüştlükte Ahura Mazda'nın altı ölümsüzünden olan Spenta Armati, toprağın koruyucusu ve bereketin simgesi, Aşa Vahišta ise ateşin efendisidir.²⁸⁷ Spenta Armati'nin üstlenmiş olduğu bu kutsal görevler onun Rapidva gibi baharın gelmesinde etkili bir varlık olarak kabul edilmesini ve Nevruz ile özdeşleşmesini sağlamıştır. Aşa Vahišta, bereketin ve baharın simgesi olan Güneşin mutlak vekili olan ateşe hükmetmesi nedeni ile Nevruzla özdeşleşen bir diğer ölümsüz olmuştur.²⁸⁸ Rapidva ve Spenta Armati'nin aynı görevleri üstlenmesi sonucunda, diğer geleneklerde olduğu gibi Nevruzunda, eski Arya inançları doğrultusunda şekillendiği görülmektedir.

Nevruzun, Pers toplumunda şekillenmesi ilk defa Darius'un, Persopolis'i inşa ettirdikten sonra gerçekleşmiştir. Dairus, Persepolis'e yerleşince güneş takvimini kullanmaya başlamış ve Nevruz, Mayıs-Nisan aylarında kutlanmaya başlanmıştır.²⁸⁹ Nevruz esas itibari ile yeni gün adı altında bir günlük bir kutlamayı gerektirirdi. Reformcu Sasaniler Pers takviminin yetersizliğinden olsa gerek yeni bir takvim reformu gerçekleştirdiler. I. Hürmüz döneminde meydana getirilen yeni Fars takviminde, Nevruz, Fravaşiler günü ile beraber kutlanmaya başlamış ve bayram bir nevi onlara adanmıştır.²⁹⁰ Fravaşi, Zerdüştinancında, kutsal ruh ya da ata ruhu olarak anlamlandırılmıştır.²⁹¹ Fravaşi, aynı zamanda İran'da Güneş takviminde yer alan bir ay adıdır.²⁹² Zerdüştlük, yılın başlangıcı olarak Fravaşi ayının ilk gününü kabul eder ve bu tarihler günümüz takvimlerinde 21 Mart ekinoks tarihine denk gelmektedir.²⁹³ Nevruz kutlamalarına, Fravaşi gününde eklenince kutlamalar 6 güne çıkarılmıştır.²⁹⁴ Fakat hangi

---

²⁸⁴ Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz", 4.

²⁸⁵ Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz", 4.

²⁸⁶ Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz", 3.

²⁸⁷ Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 73. ; Korkmaz, *Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü*, 26-27.

²⁸⁸ Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz", 5.

²⁸⁹ Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 72.

²⁹⁰ Biruni, *Mazide Kalanlar (El-Asar El-Bakiye)*, 202. ; Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 105.

²⁹¹ Korkmaz, *Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü*, 66.

²⁹² Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 73. ; Ehsan Yarshater, "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", 12-15.

²⁹³ Yarshater, "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", 12-15. ; Sa'îd-i Neffisî, *Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi*, 63.

²⁹⁴ Boyce, *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*, 105.

günde Nevruzun kutlanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat Sâ'id-i Nefisî, Faravaşi ayının ilk gününde nevrüzün kutlandığını belirtmiştir.²⁹⁵

Gün sayısı çoğaltılıp, kutsal ruhlar söz konusu olunca Zerdüştler, Nevruz için büyük çapta hazırlıklar yapmışlardır. Günler öncesinden temiz kıyafetler ayarlanır, evler misafirler için temizlenir ve hazırlanırdı. Verilen ziyafetlerde kullanılan kullanılmak üzere taze malzemeler temin edilirdi. Ayrıca Nevruz esnasında yakılacak olan kutsal ateş için sandal ağaçları ve çalılar toplanırdı. Zerdüştler, kutlamalar esnasında, yedi ayrı tohumu yedi farklı saksıya diker, "s" harfi ile başlayan yedi ayrı malzemedен oluşan Nevruza özel bir yemek yaparlardı.²⁹⁶ Bu saksılarda filizlenen tahılları Zerdüştler, uğursuz gün olan ayın 13. gününde toprağa atarlardı ki başlarına gelebilecek uğursuzluklardan bu sayede kurtulduklarını düşünürlerdi.²⁹⁷

Nevruz, hükümdarın açılışı yapması sonrasında başlardı. İnsanlar evlerinde, akrabalarına ziyafetler verirdi. Kasabaya da köylerde bulunan yaşlı insanlar ziyaret edilir ve istekleri karşılanırdı. Gençler davullar çalar, şarkılar söylerdi. Çocuklar ve gençler yüzlerini boyar ve verilen şöenlere katılırdı. Hükümdar her güne ve mertebeye özel şöenler tertip ederdi. Şöenler esnasında tapınaklarda ve Zerdüşt evlerinde ateşler yakılır Nevruz kutsanırdı.²⁹⁸ Yakılan ateşlerin içerisine sandal ağacı atılır ve etrafa hoş bir koku yayılması sağlanırdı.²⁹⁹ Bu işlemin temelinde yayılan hoş kokunun insanlarda baharı canlandırması yatmaktadır. Bu gelenekler ya da ritüeller döneme ve şartlara göre değişkenlik gösterebilmekteydi. Zira İslam fetihleri sonrası İran'da, Nevruz İslamiyet'e uyarlanarak devam ettirilmiştir.

Sonuç olarak Nevruz, dünyada var olmuş tüm topluluklar tarafından bolluk ve bereketin bayramı olmuştur. Sümer'de, Babil'de ve İsrailoğulların da olduğu gibi Perslerde de Nevruz öncelikle bu düşünce ile kutlanmıştır. Firdevsi gibi diğer yazarların anlattıkları hikâyelerde, Cemşid, iyiliğin ve bereketin sembolü olmuştur. Cemşid'in kötülüğe galip geldiği gün ise genellikle Güneş ve gökyüzü faktörü ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle bu hükümdar ve hikâyesi vasıtası ile Nevruzun bahar, güneş, bereket ve iyiliği temsil ettiğini söyleyebiliriz. Zerdüşt dini geldiğinde ise Nevruz, diğer geleneklerde olduğu gibi bir takım değişikliklere uğramıştır. Bu değişim Nevruzun, öncelikle Ahura Mazda'nın yaratmış olduğu ölümsüzlerle ve ateşle özdeşleşmesi sonucunda başlamıştır. Sasani dönemine gelindiğinde Zerdüştler, Nevruzu, kendilerini koruduklarını düşündükleri kutsal ruhlarla bütünleştirerek bir nevi onlara armağan etmeye başlamışlardır. Böylelikle Nevruzun son hali, Zerdüştler için bahar bayramı dışında birden fazla anlama gelmeye başlamıştır.

²⁹⁵ Sa'id-i Nefisî, Sasani Devri İran Uygurlığı Tarihi 84.

²⁹⁶ Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz", 7. ; Yarshater, "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", 12-15. ; Yıldırım, *Fars Mitoloji Sözlüğü*, 549.

²⁹⁷ Yarshater, "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", 12-15.

²⁹⁸ Yarshater, "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", 12-15.

²⁹⁹ Yarshater, "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", 12-15.

3. BÖLÜM

TÜRKİSTAN'DA İNANÇLAR VE ZERDÜŞTLÜK

3.1. Zerdüştlüğün Türkistan'a Girişi

Türkistan tam olarak, Horasan'dan başlayarak, Kuzey Afganistan, Pamir ve Hindukuş dağlarının Kuzeyinden, Çin'in Tunhuang bölgesine uzanır, oradan Mançurya'nın Batısına, Moğolistan ve Güney Sibirya'nın tamamını kapsar, Ural Dağları ve Volga Irmağının Hazar denizine ulaştığı yere kadar devam eder.³⁰⁰ Ancak bu genel tanıma rağmen Türkistan'ın sınırları durağan değildi. Çin kaynaklarında bahsedildiği gibi otu ve suyu takip eden Türklerin sınırları sürekli değişkenlik göstermiştir.³⁰¹ Kimi zaman Çin'in Kuzeyinde beliren Türkler, kimi zamanda Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda ortaya çıkmaktadır. Türklerin bu durumu ve İran ile olan yakınlığı nedeniyle birçok etkenden kaynaklı Zerdüştlükle tanışma fırsatı bulmuştur

Türkler ile Farsların tanışıklığı, İlk Çağdan itibaren başlamıştır. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, Türklerin ilk olarak Orta Asya'nın Kuzeyinde bulunan Altay dağlarında ikamet ettikleri bilinmektedir.³⁰² Aslında Türkler için tek bir yerde yaşadıklarını söylemek yanlış olacaktır. Çünkü Türkler göçebe bir yaşam sürerler ve mevsimsel sorunlardan kaynaklı sürekli yer değiştirirlerdi. Bu nedenle Orta Asya'nın özellikle Doğu bölümünde Türklerin yaşam kalıntıları bulunmaktadır.

Farsların ataları olan Aryalar, büyük bir göç dalgası ile Orta Asya'ya giriş yapmışlardır. Bir kısım Aryalar Hindistan'a yerleşirken, bir kısım Aryalar İran ve Harezmi bölgesine yerleşmişlerdir.³⁰³ Böylelikle Batı Türkistan Aryaların, Doğu Türkistan ise Türklerin olmuştur. Belli bir süre Arya ve Turan halklarının birbirilerini tanımadıkları düşünülür. En azından belli gruplarca tanınsa bile genel olarak birbirlerinden habersizlerdi. Her iki bölgede kendi kültür havzasını oluşturmuşlardı. Türkler zaten hali hazırda kendi kültürlerini kullanıyorlardı. Fakat Aryalar kendi öz kültürünü, İran ve Batı Türkistan'ın yerli kültürleri ile birleştirerek karma bir kültür havzası oluşturmuşlardır.

Bronz Çağı başlangıcı ile Batı Türkistan'da bir hareketlilik gözlenmeye başlandı. Kıtık ve Çin baskısından bunalan Türkler, Altay dağlarını takip ederek Batı Türkistan'a yerleşmeye başlamışlardır.³⁰⁴ Bu göç dalgası fiilen ilk defa Aryalar ile Türklerin karşılaşmasını

³⁰⁰ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 556-560.

³⁰¹ Onat, Orsoy, Ercilasun, *Han Hanedahği Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi*, 3743. ; Gürhan Kırilen, *Göktürklerle Kalan Miras* (İstanbul: Ötüken Neşriyet, 2021), 362.

³⁰² Osman Karatay, *İran ile Turan* (Ankara: Karam Yayınları, 2003), 29.

³⁰³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş- I* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 32.

³⁰⁴ Bahaeddin Ögel, "Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar" *İran Şehinşahhği'nin 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 354.

sağlamıştır. Bu karşılaşma ile beraber Batı Türkistan'da yeni bir ırk meydana gelmiştir.³⁰⁵ Meydana gelen bu yeni ırka kimileri İrani, kimileri Turani demiş olsalar bile, Rusların iki ırk arasında yaşayan halk "*Mejdureçiye*" tabiri daha yerinde bir tanım olmuştur.³⁰⁶ Bu karışım sonrasında Batı Türkistan'da, en azından bu iki halk arasında herhangi bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmamıştır. Çünkü Batı Türkistan'a yerleşen Aryalar, pek de devlet kurma taraftarı değillerdi. Onlar daha çok aşiret şeklinde yaşamı tercih etmekteydiler. Ekonomik bağımsızlıkları için ise ticareti seçmişlerdi. Ticareti seçen Aryalar, muhtemelen günümüzde Soğdları oluşturmaktaydılar.

Soğdlar ticareti kendilerine meslek edinmiş İrani bir kavimdir.³⁰⁷ Oturdukları yer, Ceyhun ve Seyhun nehri arasındaki bölgeyi kapsamaktadır.³⁰⁸ Eski Farsçada "*Suguda*", Avesta'da "*Suğda*", Grek kaynaklarında ise "*Sogdiao*" şeklinde geçer ve en önemli şehirleri Buhara ve Semerkant'tır.³⁰⁹ İlerleyen tarihlerde Soğdlar, Türk yönetim teşkilatının bürokratik işlerini üstlenmişlerdir. Bu kültür ilişkileri neticesinde her iki kavimde de belli başlı değişiklikler gözlemlenmiştir. Örneğin Katanda kurganında bulunan eski Türk elbiseleri, İran motiflerine sıkı sıkıya bağlıydı.³¹⁰ Kullanılan at koşumları ve unvanlarda da bu etkiye sıklıkla rastlanılmaktadır. Çin tarihine göre Göktürk devleti kurucusu Bumin Kağan'dan önceki Türk liderleri Şad unvanını kullanırlardı.³¹¹ Bumin Kağan'ın büyük babasından itibaren Yabguluk unvanı kullanılmıştır.³¹² Şad unvanının İran'da kullanılan Şah unvanı ile gösterdiği benzerlik bu etkinin bir yansıması olarak görülmektedir.³¹³

Batı Türkistan'da dostane bir hava hâkimken, İran'da durum biraz farklı idi. Zira İran'a yerleşmiş olan Aryalar, teşkilatlı bir devlet çatısı kurmaya başlamışlardır. Önceleri Med hâkimiyetinde yaşarlarken, Medleri yıkıp kendi devletlerini kurmayı başarmışlardı. Medler yıkılmadan önce Batı Türkistan'da da İskit hâkimiyeti iyiden iyiye hissedilmeye başlamıştı.

İskitler, Herodot'un aktarımı ile Orta Asya'daki 28 yıllık hâkimiyeti sonrası Batı Türkistan'a göç etmişler ve Med krallığı ile komşu olmuşlardır.³¹⁴ İskitler aynı zamanda Saka olarak da adlandırılır. Saka ve İskitlerin aynı topluluk olup olmadığı konusu tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Zira Herodot bütün Sakaları, İskit olarak tasvir etmiştir. İskit (Saka) halkları çok geniş coğrafyalara yayılım göstermiştir. Kaynaklarda, Karadeniz'in ötesine bile

---

³⁰⁵ Ögel, *Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, 354.

³⁰⁶ Ögel, *Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, 354.

³⁰⁷ Ahmet Taşağıl, "Soğd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 348.

³⁰⁸ Taşağıl, "Soğd", 349.

³⁰⁹ Taşağıl, "Soğd", 348.

³¹⁰ Ögel, *Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, 359.

³¹¹ Ögel, *Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, 365.

³¹² Ögel, *Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, 365.

³¹³ Ögel, *Eski Türk İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, 365.

³¹⁴ Herodotos, VI: 293.

yerleştikleri söylenir ve bu insanlara, Asurlular “Aşguzai”, Çin kaynakları ise “Şai” demiştir.³¹⁵

İskitlerin Batı Türkistan’a yerleşmeleri sonucunda, MÖ 8. yüzyılda, Çu Irmağı dolaylarında büyük bir merkezi otorite kurulmuştur.³¹⁶ Bu hâkimiyet, Persleri bir çatı altına toplamış olan, Medlerle komşu olmalarını sağlamıştır. Uzun yıllar bu iki toplum birbirleri ile savaşmışlar ve bu savaşlar sonucunda Medler tarafından İskit hâkimiyeti zayıflatılmıştır. Nitekim Med devleti içerisinde yer alan Persler, Med devletine son vermiş ve Ahameniş İmparatorluğunu kurmuştur. İskitler ise bu dönemde Kafkas dağlarına çekilmiş ve seferlerine bu bölgede devam etmişlerdir.³¹⁷ Ahamenişlerin ilk kurucusu Kiros başa geçtiğinde birçok halkı hâkimiyeti altına almıştır. Muhtemelen o bölgede faaliyetlerde bulunan İskitlerde zaman zaman Pers hâkimiyetine girmiştir. Ahamenişlerin, İskitler üzerinde tam bir hâkimiyet sağlayıp sağlamadığı bilinmemektedir. Kiros’un ölümünün Tomris Hatun tarafından olması hâkimiyetin tam olarak sağlanmadığını göstermektedir. Strabo, Dairus döneminde bile İskitler üzerine seferler yapıldığını ve iki kral arasında mektupların gidip geldiği bilgisini aktarmıştır.³¹⁸ Belli ki İskitlerin tamamı Ahamenişlere tabi değildi. Bilinen tek gerçeklik, o ya da bu şekilde İskitler Pers ordusu içerisinde büyük görevlere getirilmiştir. Yine Herodot’un Pers ordusunu sayarken İskitleri de sayması bu bilgiyi kanıtlar niteliktedir.³¹⁹ Resmi olarak Persler ile ilk ilişkiler böylelikle kurulmuş oluyordu.

Türk- Pers ilişkilerinde ki ikinci evre Hunlar döneminde başlamıştır. Bozkır halklarını tek bir çatı altına toplayan Hunlar, İrani bir topluluk olan Alanları hâkimiyeti altına almıştır.³²⁰ Hunlar döneminde ki etki kaynak eksikliğinden dolayı çok fazla takip edilememektedir. Eldeki bulgulardan yola çıkarak Hunların, ölümlerini yaktıkları görülüyor ki bu da Aryaların ilk defin yöntemlerinden birisidir ve Alanlardan geçmiş olması muhtemel görünmektedir.

MÖ 355 yılında, İskender İran’a girmiş ve Ahamenişlere son vermiştir. Büyük bir yıkım ve parçalanma yaşayan Persler, İskender’den sonra bir süre Selefkos hâkimiyetinde yaşama devam etmişlerdir. Fakat Selefkos iktidarının çalkantılı varlığı, Persler için bir fırsat haline dönüşmüştür. MÖ 247 tarihinde Part devleti, tekrar Helenistik kralların yerine Pers kimliği ile kurulmuştur. Partlar, büyük bir imparatorluğa dönüştüğünde, içerisinde yerli bir komutan olan Ardaşir bir darbe ile yönetimi ele geçirmiştir. Böylelikle Part devleti yıkılarak, Sasani devleti adı altında yeni bir Pers hâkimiyeti ortaya çıkmıştır

³¹⁵ Abdülhaluk Çay, İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, C , (2002): 865.

³¹⁶ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş-I, 33. ; Çay, Durmuş, “İskitler”, 863.

³¹⁷ Isenbike Togan, “İskitler ve Sarmatlar”, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 145.

³¹⁸ Strabo, *The Geography of Strabo*, Çev. Horace Leonard Jones, Book: VII, (London: William Heinemann,2001), 199

³¹⁹ Herodotos, VII:592.

³²⁰ Savaş Eğilmez, “Hun-Alan Mücadelesi Ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı / Hun-Alan Struggle And A Beginning Of A New Age”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28-29 (2002): 192.

İran coğrafyasında yönetim değişiklikleri yaşanırken, Ak-Hun devleti merkezi Afganistan olarak, Batıda hâkimiyetini Hirkania'ya kadar genişleterek bölgede küresel bir güç konumuna yükselmiştir.³²¹ Yıkılış tarihi olan 557 yılına kadar, yönetimi elinde bulunduran Heftal adındaki hükümdar ailesinin adı ile anılan Ak-Hun devletinin en büyük faaliyeti İran'ın fetih hareketidir.³²² Bilindiği üzere İran, İpek Yolu'nun en önemli kavşaklarından biridir. Bu nedenle küresel bir güç haline gelen Akhunlar, bu yolun hâkimiyetini istiyor ve İran'a karşı bir hâkimiyet mücadelesi başlatıyordu. Özellikle, Sugdh denilen şehri ele geçirdikten sonra iyiden iyiye Sasanilerle komşu olunmuştur.³²³ Asıl mücadele silsilesi ise Akhunların Horasan'a saldırması ile başlamıştır. Bu saldırılar sonucunda Sasani kralı Firuz öldürülmüş ve Sasaniler fiilen Akhunların hâkimiyetine girmiştir. Yükselen bu güç karşısında Sasaniler, herhangi bir müdahalede bulunmayacaklarını anlamış ve uzlaşma yoluna gitmiştir. Uzlaşma politikası gereği Eftalilerle evlilik yolu ile akrabalık ilişkileri kurulmaya çalışılmıştır. Bu diplomatik hareketler, özellikle İran'da ortaya çıkan Mazdek isyanında, Eftalitlerin, Kubad'ı desteklemesi sonucu ilişkilerin geliştiğini göstermektedir.³²⁴ Bu faaliyetlerden anlaşıldığı üzere Akhunlar, Sasanilerin hamisi gibi davranıyordu. Onları her türlü tehlikeden korumak karşılığında, vergi ve coğrafyanın fethi esnasında yardımcı olmalarını istiyorlardı. Aşamalı olarak devam eden Türk-Pers ilişkileri en çok bu dönemde yoğunluk göstermiştir. Ticaret, evlilikler, askerlik gibi konulardan dolayı bu iki halk birbiri ile çok sıkı ilişkiler kurmuşlardır.

Türkistan'ın sosyal yapısının değişmesinde rol oynayan son aşama ise Göktürklerin tarih sahnesine çıkması ile başlamıştır. İkili yönetim sistemi gereği Doğu kanadını Bumin Kağan yönetirken, Batı kanadında ise kardeşi İstemi Yabgu bulunmaktaydı. İstemi, Batıya doğru genişleme faaliyeti gereği sürekli fetih hareketleri gerçekleştiriyor ve hâkimiyetini, Altayların Batısına, Issık Göl ve Tanrı dağlarına kadar genişletiyordu.³²⁵ Yine bu genişleme politikasının gerektirdiği gibi İpek yolu hâkimiyet mücadelesine dâhil oluyorlardı. Bu nedenle İpek yolu transit ticaretinin elinde bulunduran Ak-Hun devleti, Göktürkler için rakip haline gelmiş oluyordu. Sasaniler ise Göktürkler için potansiyel müttefikti. Müttefiklik adına atılacak ilk adım ise evlilik yolu ile ilişkileri güçlendirmek olmuştur. Bu düşünceden hareketle İstemi, kızını Sasani hükümdarı Anuşirvan ile evlendirmiştir.³²⁶

Tarihler 557'yi gösterdiğin de Sasani-Göktürk birliği kurulmuş ve Ak-Hunlar yıkılmıştır. İskitlerden itibaren süre gelen ilişkilerin, en somut halinin takip edilmesi ise bu döneme denk düşmektedir. İki ırmak arasında yaşayan Soğdların geçim kaynağı ticaret idi. Bu nedenle kadim ticaret güzergâhı olan İpek Yolunun en eski sahipleri idiler. Hatta ticarete o kadar çok

³²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 84. ; Rifat, vd. , *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 478.

³²² Rifat, vd. , *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 478.

³²³ *History of Civilizations of Central Asia-3*, Ed. B. A. Litvinsky, Zhang Guang-da, R. Shabani Samghabadi (Paris, Unesco, 1996), 144.

³²⁴ Has, "Mazdekiyye", 524.

³²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 98.

³²⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2003), 42.

öne çıkmışlardı ki konuştukları dil döneminin “*Lingua Francasi*” olmuştu.³²⁷ Mesleklerini icra edebilmek için, döneminin ve coğrafyanın hâkim güçleri ile koordineli çalışırlardı. Bu koordineli yaşam ise onlar için gerekliydi. Çünkü onlar bir devlet oluşturmaktan ziyade koloniler halinde yaşarlardı. İşte bu hâkim güçler arasında Göktürk devleti de yer almaktaydı. 558 yılında Göktürklerin bölgeye hâkim olması ile beraber, Soğdların sanat, bürokrasi, diplomasi ve ticari yetenekleri sayesinde Buhara, Semerkant gibi şehirler, siyasi ve kültür başkenti haline gelmiştir. Göktürkler, Soğdların zararsız olduklarına kanaat getirmiş olacaklar ki onları yönetimin bir parçası haline getirmiştir. Mesela Soğdlar, Göktürk kağanlığında memurluk görevleri icra eder ve diplomatik temaslar sağlardı ki Bizans’a gönderdikleri ilk elçi olan Manyah bir Soğdlu idi.³²⁸

En ciddi temasın Soğdlar aracılığıyla sağlanması akabinde Türk hâkimiyet sahalarının genişlemesi sonucunda asıl ilişkiler başlamış oldu. Ak-Hunların yıkılmasıyla Göktürk ve Sasani devleti karşı karşıya kalmıştır. Bu noktadan sonra İpek yolu hâkimiyet mücadelesi bu ikili arasında başlamıştır. İşte bu mücadeleler silsilesi neticesinde Türkistan sahası Fars ve onların getirdiği dini unsurların etkisinde kalmıştı. Fakat din bağlamında Türkistan ahalisi yeni komşularını hoşgörü ile karşılamanın yanında kendi öz inançlarından devam ettirmektedirler.

Kendi öz inançlarından vazgeçmeyen Türk ahalisi, kendi topraklarında kendi halkı tarafından zulme uğrayan her türden dini görüşlü kimselere yaşama hakkı vermiştir. Sasani devleti, din-siyaset temelli yönetim anlayışına sahipti. Onlar dini devletin koruması altına almış ve dini tamamen devlet içerisinde belli yetkilere sahip olan rahiplere vermişlerdir. Ayrıca Sasaniler, Zerdüştlüğe belli başlı reformlar getirmiştir. Bu reform hareketleri birçok Zerdüştü kendi devletine küstürmüştür. Bu durumdan rahatsızlık duyan Zerdüştlere daha önce Fars unsurların yerleştikleri, Soğd ve Baktarian bölgesine göç etmeye başlamış ve o bölgede etkili olan Budizm’i zayıflatarak hâkim din olmuştur.³²⁹

Akhunların sarsıcı Sasani baskısı, İran halklarının sadece siyasi buhranlar yaşamasına değil aynı zamanda ekonomik bir takım sorunlar yaşamasına da sebep olmuştur. Akhun tehlikesi ile boğuşan Sasani devleti, ülke ekonomisine katkı sağlayacak herhangi bir fetih hareketinde bulunamıyor, elindekileri dahi muhafaza edemiyordu. Bozulan ülke ekonomisi halkı, devletin koruması altında olan Zerdüştlere karşıda tavır takınmalarına neden oluyordu. Çünkü Sasani toplumu belli başlı toplumsal sınıflara ayrılmıştı. Bu sınıfların üst zümresini Zerdüştlere rahipler oluşturuyordu. Bu zümre aynı zamanda yeri geldiğinde çocuk yaşta tahta çıkan hükümdarlar üzerinde etkili oluyor ve ülke yönetimini ele geçiriyorlardı. Sasaniler tarafından

---

³²⁷ Eker, “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, 87.

³²⁸ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 192. ; Talat Tekin, “Bizans-Türk İlişkileri” *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 405. ; Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 43.

³²⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 46.

reformede edilmiş, uyarlanmış olan Zerdüştlük kadim İran kültürüne ters düşmeye başlamıştı. Zerdüştlüğün uyarlanmış hali halk nezdinde, içi boş, çürümüş sapkınlık olarak algılanıyordu.³³⁰ Bu düşünceden hareketle toplumsal bir takım hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu noktada tespit edilen ilk hareket Maniheizm olmuştur. MS 3. Yüzyılda İran'da dönemin coğrafyasında yaşatılan dinler ve Uzak Doğudaki mistik dinlerin birleştirilmesi ile meydana gelen Maniheizm, Sasani toplumunda birçok kargaşaya neden olmuştur.³³¹ Bu kargaşa sonucunda birçok Zerdüştlük yaşadıkları bölgelerde ki baskılara dayanamayarak Türkistan'a göç etmeye başlamıştır.

Toplumsal hareketin ikinci ayağını, Mazdek oluşturmaktadır. Mazdekizm, Sasani devleti yönetimi esnasında mevcut sosyal, kültürel ve ekonomik bir takım bozulmalar sonucunda 498-531 tarihlerinde Mazdek tarafından meydana getirilmiştir.³³² Ortaya çıktığı dönemde, hükümdar olarak I. Kubad tahtta idi.³³³ Mazdekizm hareketi, toplumsal ayrımı reddeden, kadın haklarını ve mülkiyet hakkını savunan eşitlikçi bir halk hareketidir.³³⁴ Bu halk hareketinin en büyük destekçisi ise hükümdar Kubad'tır. Kubad tahta oturduğunda, mevcut bozulmaları fark etmiş, yönetimi ele geçirmeye çalışan Zerdüştlük rahiplere karşı Mazdekizm hareketinin destekçisi olmuştur.³³⁵ Mazdekizmin böyle bir topluma doğmuş olması mevcut düzenden memnun olmayan birçok kimse tarafından benimsenmesine neden olmuştur.³³⁶ Hızla yayılım gösteren bu hareket, ülke içerisinde meydana gelen karışıklıklardan memnun olmayan Zerdüştlüklerin de ülkelerine terk etmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Mani dini hareketinde olduğu gibi Zerdüştlükler Türkistan'a yerleşmeye başlamışlardır.

Zerdüştlük ortaya çıktığı ilk günden itibaren Türkistan sahasında etkili olmaya başlamıştır. Biruni, Gostap'ın, Zerdüştlükü tanımasından sonra Çin'den Anadolu'ya kadar ateşgede inşa ettirdiğini, Şamanizm taraftarlarının bu eylem karşısında Belh'in Doğusuna çekildiklerini aktarmaktadır.³³⁷ Biruni'nin verdiği bilgidan hareketle Türklerin, Zerdüştlük ile tanışması çok eskilere dayanmaktadır. Fakat etkileşim noktasında Sasaniler dönemine kadar kısıtlı kitlelere sahip gibi görünmektedir. Etkileşimin şiddeti, Sasaniler döneminde, toplumsal sorunlardan dolayı yapılan göçler sonucunda artmıştır.

Sosyo-kültürel bu göçler, Aryaların aracılığı ile başlayan Türkistan'a yerleşme serüveninin son ayağını oluşturmaktadır. Bu nedenle Zerdüştlüğün hâkim olduğu bölgeler genellikle Soğd

---

³³⁰ Şeriati, *Dinler Tarihi*, 449.

³³¹ Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, 51.

³³² Has, "Mazdekiyye", 523.

³³³ Hayreddin Kızıl, "Mazdek Hareketi ve Sebepleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 2 (2021): 758.

³³⁴ Has, "Mazdekiyye", 523.

³³⁵ Kızıl, "Mazdek Hareketi ve Sebepleri", 761.

³³⁶ Şeriati, *Dinler Tarihi*, 449.

³³⁷ Biruni, *Tahkiku Mâ Li'L- Hind*, 3.

ahalisinin oturduğu bölgeler olmuştur. Bunun en temel sebebi ise o bölgelerin daha önceden de Fars kavimlerinin yerleşim merkezleri olmasıdır. Türkistan'ın Fergana, Buhara, Belh, Harezm, Semerkant ve İsfahan kentleri tamamen İran kökenli halkların yerleşim yerleri haline gelmiş ve yazı dâhil birçok kültür ananesini bu bölgelere nüfuz etmeye başlamıştır.³³⁸ Zerdüştlüğün hareket noktası böylelikle Soğd ahali olacak ve yavaş yavaş Doğuya doğru ilerleme kaydederek, Türkistan coğrafyasında yaşayan diğer dinlerle karşılaşmaya başlayacaktır.

Bilindiği gibi eski Türk dini inançları arasında Maniheizm, Budizm ve Gök Tanrı inancı bulunmaktadır. Nedendir bilinmez, Zerdüştlük Gök Tanrı inancı ile herhangi bir çatışma içerisine girmemiştir. Hatta Zerdüştlüğün birkaç inanç sistemi Gök Tanrı inancına uyarlanarak yaşatılmıştır. Narşahi, Buhara kentinin tarihini aktarırken şöyle bir hikâyeden bahseder. Afrasyab tarafından öldürülen Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev, babasının öcünü almak için Buhara kentini kuşatır.³³⁹ Kuşatma esnasında Ramış/Ramuş adında bir köy kurar ve bu köyün içerisinde uzun yıllar varlığını sürdüren bir ateşgede inşa ettirir.³⁴⁰ Narşahi'ye göre bu ateşgede Buhara'da bulunan diğer tüm ateşgedelerden daha eskidir.³⁴¹ Hâkimiyet mücadelesinin hiç bitmediği Türkistan şehirlerinden biri olan Buhara'da uzun yıllar bu ateşgedenin varlığını sürdürmesi, Türklerin Zerdüştlere karşı ılıman bir politika izlediğini göstermektedir. Budizm ve Maniheizm için ise durum hiç de böyle olmamıştır. Özellikle Budizm ve Zerdüştlük arasında bir rekabet söz konusu idi. Bu rekabet ünlü Çin seyyahı Hiuen-Tsiang'ın Türkistan gezisi sırasında, Budist mabetlere rastladığını fakat birçoğunun kullanılmadığını, bunun nedenini Zerdüştlere karşı başlatmış olduğu hâkimiyet mücadelesi olarak tanımlamıştır.³⁴² Nedeni tam olarak bilinmemekle beraber Akhunlar, Budistlere karşı daha sert bir politika izlerken, Zerdüştlere karşı bir o kadar ılımlı davranmıştır.³⁴³ Böylelikle Zerdüştlük, Akhunların hâkim olduğu her coğrafyada, özellikle Orta Asya ve Afganistan'da yayılma imkânı bulmuştur. Çinli kaynaklardan elde edilen bilgilerde, Akhunların, cennet tanrısına ve ateş tanrısına inandıklarını yazması bu yayılışın bir yansıması olarak görülmektedir.³⁴⁴

Çeşitli seyyahların Türkistan'a yaptıkları seyahatlerde, Tunguz topraklarında daha önce Mani dininin yaşatıldığını fakat ilerleyen süreçlerde, Mani dininin belli başlı bölgelerde sınırlı

---

³³⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş-1*, 54. ; Rifat, vd. , *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 458.

³³⁹ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, Çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 27.

³⁴⁰ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, 27.

³⁴¹ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, 27.

³⁴² V. V. Barthold, *Moğol istilasına Kadar Türkistan*, Hrz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 195. ; Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, 46.

³⁴³ Litvinsky vd. , *History of Civilizations of Central Asia-3*, 10. ; Sinan Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 70.

³⁴⁴ Litvinsky vd. , *History of Civilizations of Central Asia-3*, 50.

kaldığı, Zerdüştlüğün ise bütün ülkede kabul gördüğünü gözlemlemiştir.³⁴⁵ Hiuen- Tsiang ise Semerkant'ta Budizm ve Zerdüştlüğün çatışma halinde olduğunu aktarmaktadır.³⁴⁶ Tüm bu bilgiler ışığında, anlaşıldığı kadarıyla, Zerdüştlük, Türkistan coğrafyasında ya da Türkler arasında çok fazla kötü muameleye uğramamıştır. Eskiden Türk topraklarına gelip burada taraftar toplayan dinlerle bu kadar kısa bir zamanda çatışma haline girmesi Zerdüştlüğün geniş kitlelerce kabul gördüğünü göstermektedir.

Zerdüştlüğün Türkistan sahasında ne kadar genişlediği tam olarak takip edilememektedir. Etkinin derecesinin bilinmemesine rağmen somut kanıtlar ışığında Orta Asya'da çoğunluk olmasa bile belli başlı Türk unsurları, Zerdüştlüğü hem halk nezdinde hem de devlet nezdinde benimsemiş gibi görünmektedir. Jean Paul Rox, I. Göktürk zamanında Mukan Kağan adına dikilen Bugut Yazıtları'nın cümle yapısının Zerdüş diline çok yakın olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁷ Altay dağlarında bulunan ve Zerdüştlüğün sembelleri haline gelen Soğd heykelleri Zerdüştlüğün sadece küçük halk kitleleriyle sınırlı olmadığını, bir takım devlet adamlarının da iştirak ettiğini göstermektedir.³⁴⁸ Bu bilgiye ek olarak, Zerdüştlüğün bu coğrafyada ne zaman ortadan kalktığı da tam olarak bilinmemektedir. İslam ordularının Türkistan'ı fethi sonrası bile Zerdüştlüğün hala devam ettiği bilinmektedir. Zira Türkler ve Türkistan ahalisi her ne kadar İslamiyet'i benimsediklerini dile getirirler de özünde kendi inançlarını hiç terk etmemişe benziyorlardı. Mesela Türk hükümdarı Tuğsad, İslamiyet'i kabul etmesine rağmen, öldükten sonra cenazesinin Zerdüş geleneklerine göre yapılmasını istediği bilinmektedir.³⁴⁹

3.2. Tabiat İnancı

Türkler tarih boyunca birçok medeniyeti etkilemiş ve bu medeniyetlerden etkilenmiştir. Diğer toplumların aksine hoşgörü temelli bir topluma sahip olan Türkler, etkileşim sonucu en büyük alıntıyı din bağlamında gerçekleştirmiştir. Kendi inanç ve ananelerine bağlılıklarından ödün vermemelerinden dolayı başka milletlerin dini görüşlerini olduğu gibi kabul etmek yerine kendi inançları çerçevesinde şekillendirmiştir. Bu nedenle Türkistan'a giriş yapan yabancı dini motiflerin en iyi şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle öz Türk inançlarının bilinmesi gerekir. Bu noktada ele alınacak ilk inanç sistemi Tabiat inancıdır.

Türkler inanç sistemi içerisinde her bozkır halkında olduğu gibi tabiat olaylarına karşı bir sempati duymuşlardır. Bu sempati, ilerleyen süreçlerde, ortaya çıkardığı sebep sonuç ilişkisi nedeniyle inanç şeklini almıştır. Tabiat inancı sadece gökyüzünden kaynaklanan doğa olayları ile sınırlı kalmamış, dağ, taş, su kaynakları, ormanlar ve demir gibi doğanın sunduğu

³⁴⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 50.

³⁴⁶ Barthold, *Moğol istilasına Kadar Türkistan*, 195.

³⁴⁷ Jean Paul Ruox, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 97.

³⁴⁸ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 196.

³⁴⁹ Abdulkadir İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 81-82.

nimetlerde inancın bir parçası haline gelmiştir.³⁵⁰ Tabiat inancı gereği bu tür metaforlar ruh olarak algılanmış ve bu ruhlar iyi ve kötü olarak tasnif edilmiştir. Türklerde ki tek tanrı inancı gereği tüm bu iyi ve kötü ruhların üzerinde daha büyük ve kuvvetli bir Gök Tanrı bulunmakta idi³⁵¹

İnsanoğlunun yaşam mücadelesinin baş aktörlerinden biri olan su kültü ise her toplumda olduğu gibi Türk inanç sisteminde yer almıştır. Su inancının arka planında insan gereksinimleri yatmaktadır. Doğaya ve insana devamlılık sağlayan su bu nedenle Türk kültüründe kirletilmemesi gereken bir unsur olmuştur.³⁵² Bu konuda ki hassasiyetlerinden dolayı Çingiz Yasalarında suyun kirletilmemesine dair bir kural bile bulunmaktadır.³⁵³ İbn Fadlan, Başkırtlara yaptığı seyahatinde, onların Gök Tanrı'nın yanında Su tanrısına inandıklarını yazmıştır.³⁵⁴ Su, Türk kültüründe koruyucu ve bereket misyonundan dolayı Tanrıça Umay ile özdeşleştirilmiştir. Orhon yazıtlarından Tonyukuk anıtı üzerinde bir pasajda bu düşüncenin açık bir yansıması görülmektedir.³⁵⁵ Abide de su, Tanrıça Umay'ın yanında, yer ile beraber anılmaktadır. Tanrıça Umay ise Türk toplumunda doğurganlığın simgesi olmuştur. Doğurganlık dişiyeye has bir özellik olduğu için direkt olarak anne figürü ile özdeşleşmiştir. Türk toplumunda kadın ya da anne; koruyucu, yetiştirici ve destekleyici bir takım görevler üstlenmiştir. Bu bilgiden yola çıkarak su, Umay aracılığı ile aynı görevleri üstlenmiş gibi görünmektedir.

Doğanın sunduğu nimetlerden biri olan ağaç ise Türk kültürünün geçmişten günümüze yaşatılan vazgeçilmez bir unsurudur. Ağaç, eski Türklerde, mezarlara ataları için dikilen, ölümlerin cennete hızlıca ulaşabilmeleri için bir aracı rolü üstlenmiştir. Ağaç, Türk kültüründe birden fazla anlama gelmekle beraber genellikle ölüm ile ilişkilendirilmiştir.

Su-yer bağlamında inanılan bir diğer inanç ise dağ kültürüdür. Dağ kültü, sadece eski Türk inanışlarında değil, aynı zamanda Türk tarihi kapsamında da derin izler bırakan bir inanıştır. Türk inanışları arasında en önemli dağ Altay Dağlarıdır.³⁵⁶ Türklerin Altay dağlarına atfettikleri bir dua metni dahi bulunmaktadır:

Bu aylı ve güneşli Ayaz Hanımız

“Ormanlı, taşlı Altayımız!

Nüfusumuz çoğalacak mı?

Ölümsüz hayat diliyoruz,

---

³⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 290.

³⁵¹ Sadettin Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33 (2003): 86.

³⁵² Sadettin Gömeç *Şamanizm Ve Eski Türk Dini* (Ankara: Likya, 2008), 65.

³⁵³ Gömeç, *Şamanizm Ve Eski Türk Dini*, 65.

³⁵⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 20.

³⁵⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Yonyukuk* (İstanbul: Simurg,1998), Tonyukuk B/2.

³⁵⁶ Gömeç, *Şamanizm Ve Eski Türk Dini*, 57.

Çok yalvarıyoruz,

Çok yakarıyoruz.”³⁵⁷

Dağ kültüne olan saygı ilk olarak Tu-kilerde görülmektedir. Kağan kutsal saydıkları Ötügen dağlarında yaşamayı tercih eder ve halk genellikle yerleşim yerlerini dağlarla çevrili korunaklı bölgelerde kurar ve dağlara genellikle “*Tu-kin-şanş*” (yeryüzünün tanrısı) şeklinde sıfatlar verirlerdi.³⁵⁸ Dağ kültürünün, Türk tarihi içerisinde ki en belirgin halini Ergenekon destanında görmekteyiz. Türk ülkesi ani bir baskınla yerle bir edilmiş ve bütün insanlar kılıçtan geçirilmiştir. Kolu ve bacağı kesilmiş bir çocuk haricinde kimsenin kalmadığı bu kanlı baskın sonucunda Gökte oturan tanrı bu şanlı ırkın yok olmasına müsaade etmemiş ve bu oğlan çocuğunun yanına dişi bir kurt göndermiştir. Çocuk ve kurt çiftleşerek çoğalmaya başlamış ve yaşadıkları bölge düşman tehlikesi ile yine karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle Tanrı ikinci bir buyrukla çoğalan bu ırkı bir dağın koruması altına vermiş, Türk halkı bu dağ sayesinde hayatta kalmış ve çoğalmaya başlamıştır.³⁵⁹ Ergenekon destanının bu kısmında dağ bu halkı uzun yıllar korumuş ki bu da Tu-kilerin dağlara tanrı sıfatı yakıştırmalarının nedenini ortaya koymaktadır. Ayrıca Ergenekon’dan çıkış belli başlı olayları bünyesinde barındırmaktadır. Dağ, çoğalan Türk halkına yetmeyecek duruma gelince, demirden oluşan bu dağın ateş yardımı ile eritilip yeni yaşam alanlarının bulunması sağlanmıştır. Bu noktada Türklerin doğanın sunduğu ateş ve demir gibi iki nimete saygı duymalarındaki sebebi de açıklamaktadır. Çünkü sadece Türkler değil her toplum hayatta kalmanın ana unsurlarını kutsal saymışlardır. Bunlar su, ateş, toprak ve silahtır. Su, insan bedeni, temizlik ve yemek için gereklidir. Toprak, ölülerini bağrına basan anne, uğruna savaşılmaması gereken bir yaşam alanıydı. Ateş ise insan yaşamının neredeyse her alanında var olan bir unsurdu. Silah, tüm bu araçların korunmasına yarayan bir gereçti. Silah yapımında ise Ergenekon destanında bahsedildiği gibi demir ve ateş gereklidir. Türkler Bu nedenle demircilikte önde gelen bir toplum olmuştur. Çünkü onlar sadece kendinden olmayan düşmanlarla değil aynı zamanda aynı milletten farklı boylarla da savaşmak zorundaydı. Tüm bunlar sayesinde Türk inanç sisteminde demirin bile bir ruhu olduğu görülür. Çünkü demir Türk toplumunun ayrılmaz bir parçasıydı. Tıpkı Umay’da olduğu gibi halkın savaşıp zafer elde etmesine yardımcı olurdu, onları korur ve kollardı. Türklerin tamamen doğa olaylarına tapması gibi bir şey ise söz konusu değildir. Çünkü tüm bu inanç sisteminin üstünde yer alan bir büyük tanrı vardı. Onlar için bu inanış kutsal ruhlar etrafında şekillenmiştir.

---

³⁵⁷ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 57.

³⁵⁸ Lıu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 23. ; İbrahim Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültür, Ritüeller ile İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)”, *ART Sanat Dergisi*, S. 3, (2015): 61. ; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 162.

³⁵⁹ Sadettin Gömeç, “Ergenekon”, *İki aylık Fikir, Kültür ve Sanat Dergisi*-14, S. 88 (2009): 14.

3.3 Atalar Kültü

Ataya saygı, ataerkil toplumların vazgeçilmez olgusudur. Türk toplumu genel olarak ataerkil bir toplum olup tarih boyunca kadının önemini de korumuşlardır. Modern zaman Türk gelenek ve göreneklerinde büyüklere müthiş bir saygı gösterilir. İşte bu geleneğin arka planında eski Türklerde yaşatılan Atalar kültü yatmaktadır.

Atalar kültü, genel hatlarıyla, ölmüş atalarının ruhlarının, yaşayan aile fertlerini kötü ruhlardan koruduğu düşünülen bir inançtır. Yaşam mücadelesini sürdüren aile fertleri, kötü ve yasak işlere bulaşırsa, atalarının ruhu tarafından cezalandırılacağına inanırlardı. Atalar kültünün en belirgin şekli Çin ve Japon kültüründe yaşatılmaktadır.³⁶⁰ Türklerin Çin ile olan siyasi ve kültürel yakınlaşmasından kaynaklı bu kültün, Türkler tarafından geliştirilip kullanıldığını söyleyebiliriz.

Eski Türklerde ruha; tın, süne ve yula denirdi.³⁶¹ Kişi öldükten sonra süne bir toz bulutu gibi buharlaşıp kaybolur. Ölümünden sonra yaşama inanıldığı için süne bir başka boyutta yaşamaya devam edecektir. Fakat geride kalan insanlar, sünenin nasıl bir hayat sürdüğünü bilmez ve görmez. Kimi iyi ruhlar gökyüzüne çıkarken, kötü bir takım işler yapan ruhlar ise yer altındaki Erlik'in yanına giderdi.³⁶² Yer altı dünyasında yaşayan kötü ruhlar ise bir yolunu bularak, dünyada yaşayan insanlara musallat olur ve onlara kötülük ederdi. İyi ruhlar ise dünyadaki akrabalarının başına herhangi bir kötülük gelmemesi için mücadele ederdi. İşte atalar kültü bu düşünce etrafında şekillenmiştir.

Kötü ruhlara karşı dünyada yaşayan insanlar ise belli başlı önlemler almıştır. Bu bağlamda yaşayan aile fertleri süne için adaklar adar, kurbanlar keser ve bir takım hayırlı işler yapardı. Hayırlı işler, ruhun bedenden ayrılması ile başlardı. Ruh bedenden ayrıldığında belli bir süre yeryüzünde özellikle, evinin etrafında dolaşıldığına inanılırdı.³⁶³ Bu nedenle bu süre zarfında, ölü evinde çeşitli hayırlı işleri yapılırdı. Günümüzde cenaze evinde ölünün kırkının yapılması işleminin de bu inanç etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu süre sonunda ise ruh gideceği yere ulaşırdı. Fakat inanılışa göre yılın belli bir zamanında ruhlar dünyayı ziyaret ederdi. Kaşgarlı Mahmut, ruhların bu ziyareti sırasında, "tiki" adında bir ses çıkardığını ve sesi bizzat işiten kişinin öleceğine inanıldığını aktarmaktadır.³⁶⁴

---

³⁶⁰ Günay Tümer, "Atalar Kültü, , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1991), 42-43.

³⁶¹ Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1976), 93. ; Ünsal Yılmaz Yeşildal, "Atalar Kültüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç Ve Gelenekleri Üzerindeki Tesiri", *Milli Folklor Dergisi*, Yıl 30, S. 119, (2018): 52.

³⁶² İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 94. ; Osman Turan, *Türk Cihan Hamiyeti Mefkuresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 69.

³⁶³ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 95.

³⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, "Tiki", *Divanü Lugat- it- Türk Tercümesi*, C. 3, Çev. Besim Atalay (Ankara: TDK Yayınları, 1985), 230.

Türkler, atalar kültü inancı çerçevesinde, atalarının mezarlarının kaybolmaması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Mezarların belli olabilmesi için balbal adındaki taşları dikmiş ve mezarların korunması adına güvenlik önlemleri almışlardır. Kabri koruma isteği ise yılın belli bir zamanı dünyaya gelen ruhu memnun etmek adına geliştiği gözlemlenmiştir. Mezar ziyaretleri Türk toplumunun her döneminde önemli bir olaydır. Öyle ki hükümdar bile bu ziyareti gerçekleştirmek zorunda idi. Eğer hükümdar hasta ya da savaşta ise özellikle bu gün için seçilmiş bir görevli tarafından hükümdar adına bu ziyaret gerçekleştirilirdi ve bu ziyaret esnasında muhakkak kurbanlar kesilirdi.³⁶⁵ Eğer bu ziyaretler aksar ya da ruh için herhangi bir kurban sunulmazsa ruh bir şekilde yaşayan akrabasına ulaşır ve kendisi için hayır işlemlerini isterdi. İbn Fadlan, Türk geleneklerinden bahsederken, cenaze merasimlerinde ya da sonrasında eksik yapılan bir kurban merasiminden kaynaklı, bir ihtiyarın, ölüyü rüyasında gördüğünü, ölen kişinin ailesine gelerek durumu anlatarak, gerekenin yapılmasını sağladığını aktarmıştır.³⁶⁶

Görünüşe göre atalar kültü iki düşünce etrafında şekillenmiştir. Birincisi ölen ataya duyulan saygı ikincisi ise onların ruhlarından duyulan korku. Genel olarak saygı hissiyatının ağır bastığı bu inanç çeşitli toplumlarda var olsa da yine de Türk inanç sistemi etrafında şekillenmiştir. Çünkü Türk kültüründe sadece ölen ataya değil yaşayan ataya da muazzam bir saygı ve sevgi beslenirdi.

3.4. Gök Tanrı İnancı

Türkler, birçok nedenden dolayı farklı milletlerle iletişim kurmuşlardır. Bu iletişim Türklere birçok kültür hazinesi katmıştır. Bu hazine genellikle Türk gelenekleri ile yoğrulmuş olsa da aslında temelinde ait olduğu milletin renklerini taşımaktadır. Türkler diğer milletlerle kurduğu siyasi ve kültürel ilişkiler neticesinde onların dini inanışlarında da etkilenmiştir. Bakıldığında da Türkistan havzasında; Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, İslamiyet ve Yahudilik gibi birçok dinin izleri görülmektedir. Türk dini inancı tüm bu dinlerin özelliklerinin katkısıyla şekillenmiştir. Fakat Türklerin tamamen bir din anlayışı yoktur demek yanlış olacaktır. Onlar bu dinlerden etkilenmiş fakat din anlayışının merkezine kendi Gök Tanrısını yerleştirmiştir.

Eski Türkler, Gök Tanrıya Kök-Tengri derlerdi. Orhun yazıtlarında da aynen bu şekilde geçmektedir.³⁶⁷ Tengri (tanrı) yaratıcı için kullanılan bir terimdir. Kök kelimesine bakıldığında tam olarak hangi anlamı karşıladığı bilinmemektedir. Hikmet Tanyu, bu kelimenin eski Türklerde, yükseklik ve ululuk anlamı taşıdığına dikkat çekmiştir.³⁶⁸ Dikkat çeken bu açıklamayı destekleyen birkaç bilgi yine Türk tarihi içerisinde yer almaktadır. Çin

³⁶⁵ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam (Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2011), 36.

³⁶⁶ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 15.

³⁶⁷ Tekin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, D/2.

³⁶⁸ Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 15.

kaynaklarında, Tu-ki kağanının özellikle yüksek dağlarda oturduğu bilgisi mevcuttur.³⁶⁹ Türklerde kişi hükümdarlığını, kut anlayışı çerçevesinde meşru kılabilirdi. Bu gücü, Ulu Tengri'den aldığına inandıkları kağanlarının yüksekte oturması gerektiğini düşünüyorlardı. Türk dini inancının merkezinde ise genellikle tek ve büyük bir tanrı yer alıyordu. Bu tanrının konumuna en yakın yerler yüksek dağların zirveleri oluyordu. Hikmet Tanyu'nun belirttiği gibi "Kök" kelimesi gök değil de yükseklik anlamında kullanılmış olması mümkün görünmektedir. Bu fikir kabul edildiği takdirde, Gök Tanrı mana olarak, "Ulu Tanrı" olarak da anımlandırılabilir.

Ulu tanrının en yüksek mevkide olduğunu düşünen Türkler, tanrının dünyanın en yüksek katmanı olarak gördükleri gökyüzünde ikamet ettiğini düşünmekteydiler. Bu nedenle, her şeyi bilen ve gören mutlak güç olan tanrıya Gök Tanrı demişlerdir. Daha önce belirttiğimiz gibi Türkler ruh mevhumunu belirtmek için birden fazla isim kullanmışlardır. Bu isimlerden bir tanesi tındır. Tın, nefes anlamına gelmektedir.³⁷⁰ Aynı zamanda Türkler cennete "uçmağ" derler ve kişi öldüğü zaman uçtu derler.³⁷¹ Burada yine Gök Tanrı inancı çerçevesinde bir adlandırma yapıldığı görülmektedir. Evrenin en yüksek mevkisin de oturan tanrı, ölen iyi kimselerin ruhlarını kendi yanlarına almaktadır. Ruh ise günümüzde göğe yükselme manasında kullanılan uçmak fiili ile mukaddes yaratıcının yanına gitmektedir.

Gök Tanrı inancı kapsamında, Türklerde ölümden sonra yaşamın varlığına dair izlerde görünmektedir. İslami inanç içerisinde en belirgin şekli görülen ölümden sonra yaşam inancı, İslamiyet'ten çok daha önceleri Türk toplumunun inanç sistemi içerisinde yer alan bir inanıştır. Atalar kültü inancında, ruhların yılın belli bir zamanı geldiğinde yeryüzüne inmeleri, iyi ruhların uçmağa gitmesi, kötü ruhların yer altı dünyasına gittiği tamuğ inancı, ölümden sonra ruhların başka bir âlemde yaşamlarına devam ettiğini göstermektedir.³⁷² Ölümden sonra yaşam fikri ise yine Atalar kültü ve Gök Tanrı inancının en belirgin özelliklerindedir.

Gök Tanrı inancı, Hunlardan itibaren benimsenen bir inanç olduğu bilinmektedir. Mo-Tu (Mete) iktidarı ele geçirdiğinde, Çin İmparatoruna gönderdiği mektubunda hükümdarlığın Gök Tanrı tarafından kendisine bahşedildiğini ifade etmiştir.³⁷³ Ayrıca her yıl düzenlenen festivallerden biri olan beşinci ay festivalinde, göğe kurban keserlerdi.³⁷⁴ Türklerin eskiden beri herhangi bir tapınakları bulunmazdı. Çünkü onlar için tanrı asla madde ya da şekle sokulamazdı. Gök Tanrı herkesten ve her şeyden farklıydı. O mutlak güç bütün âlemi ve içindekileri yaratmıştı. Bu nedenle herhangi bir sıfat yakıştırılmaz ve onun için bir put yahut putların içinde bulunduğu bir mabet yaptırılmazdı.

³⁶⁹ Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 23. ; Çeşmeli, "Tarihi Kaynaklara göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller ile İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", 61. ; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 162.

³⁷⁰ Sadettin Gömeç, "Eski Türk Dinin Temel Özellikleri", *Türk Araştırmaları Dergisi*, Vol. 4, S. 1 (2019): 91.

³⁷¹ Gömeç, *Eski Türk Dinin Temel Özellikleri*, 91.

³⁷² Turan, *Türk Cihan Hamiyeti Mefkuresi Tarihi*, 68.

³⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 295.

³⁷⁴ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ (Ankara: TTK Yayınevi, 1996), 76.

Göktürk kağanı Toba-Han (Taspar) 572-580 Budizm'i kabul etmiş fakat halk nezdinde nasıl karşılandığı tam olarak tespit edilememektedir.³⁷⁵ Ancak etki sahasının genellikle yöneten kesimle sınırlı kaldığı Orhun Yazıtlarında görülmektedir. Yazıtlarda herhangi bir Budizm ananesi görülmemekte, daha çok Gök Tanrı inancı ile bağlantılı kutsal ruhlar ele alınmıştır.³⁷⁶ İlk olarak Hunlarda gördüğümüz Gök Tanrı inancı Türk inanç sisteminin merkezine öyle bir yerleşmişti ki uzun yıllar tesirleri görülmeye devam etmiştir.

Gök Tanrı inancı içerisinde ele alınması gereken bir diğer husus ise Şamanizm'dir. Şamanizm inancı göğün ve yerin katmanları arasında bulunan ruhlarla ilişkili mistik bir inançtır.³⁷⁷ Gökte Bay Ülgen, iyi ruhları toplayan bir nevi iyiliğin simgesi olarak anlamlandırılmıştır. Yeraltında ise kötü ruhların yönlendiricisi Erlik bulunmaktadır. Ülgen, merkeze konumlandırılmış tanrı, yani Gök Tanrı değildir. Evreni yaratan ve evrenden sorumlu olan yardımcı güçtür.³⁷⁸ Bu tanrıların katlarında bulunan iyi ve kötü ruhlar bu inancın temelini oluşturur. Şaman olarak adlandırdığımız din görevlileri bu iki katman arasındaki ruhlarla iletişime geçerek, musibetlerden korunmayı ve arınmayı amaçlamıştır.

Türklerin en eski dini inancı Şamanizm'dir demek doğru olmayacaktır. Bazı araştırmacılar, Şamanizm'in bir din değil de sihir olabileceğini savunmuştur. Ziya Gökalp, eski Türklerde din adamlarına "Toyon", sihirbazlara ise "Kam" denildiğini aktarmıştır.³⁷⁹ Bu bilgidен hareketle Ziya Gökalp, eski Türk dinin Toyunizm olduğunu ifade etmiş fakat İnan, Toyunizm'in tek başına bir din değil de Budizm eksenli olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, Şamanizm'in farklı kültür ananelerinin Türk kültürüne girmesi ile meydana geldiğini ve şamanlar aracılığı ile meydana gelen sihir inancı olduğunu ifade etmiştir.³⁸¹ Yine Kafesoğlu, Şamanizm'in etkisini reddetmemiş Türk inancı içerisinde Şamanizm etkilerinin görüldüğünü fakat eski Türk dininin Şamanizm olmadığını ifade etmiştir.³⁸² Abdulkadir İnan, Kafesoğlu'nun aksine Şamanizm'in, eski Türk dini olduğunu fakat Şamanizm çerçevesinin daha geniş olduğunu, içerisinde Gök Tanrı inancı, ateş kültü, güneş, ay, yer-su gibi bir takım

---

³⁷⁵ İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 181; "Qi ülkesinde bir tane Budist kesiş Huilín vardı ve yakalanarak Göktürklerin ülkesine getirildi. Kesiş, Taspar Kağan'a: "Qi ülkesinin güçlü ve zengin olmasının sebebi Buda öğretisinden dolayı kutsanmaları ve korunmalarıdır." dedi, daha sonra Budizm'in sebep ve sonuçlarını, Budizm'de ne ekerse onu biçeceğini açıkladı. Taspar Kağan dinledikten sonra O'nun sözlerine inandı, bir tapınak inşa ettirdi, Qi ülkesine elçi göndererek Jingming, Nièpán, Huáyán ayrıca Shísònglü gibi kutsal kitapları alıp gelmesini istedi..." Nurcan Kalkır, Selma Başkan, "Göktürk Kağanlarının Kültürden Uzaklaşma Eğilimi ve Sebepleri: Taspar Kağan ve İşbara Kağan", Tarih İnceleme Dergisi, C. 34, S. 2 (2019): 599.

³⁷⁶ İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 182.

³⁷⁷ Harun Güngör, "Şamanizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 38 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 325-328. ; Mircea Eliade, Şamanizm (Ankara: İmge Kitapevi, 1999), 1.

³⁷⁸ Güngör, "Şamanizm", 38.

³⁷⁹ Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, Hrz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koparan (İstanbul: Güneş Matbaacılık, 1976), 117.

³⁸⁰ Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, 118. ; İnan, Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, 2.

³⁸¹ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 297.

³⁸² Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 287.

eski inanç sistemlerinin de yer aldığını ifade etmiştir.³⁸³ Bu konuda Mircea Eliade, Kafesoğlu'nun yorumu ile benzer bir şekilde Şamanizm'in, Türklere değil Şamanizm'in yaşandığı hiçbir topluma ait olmadığını, Gök ile haberleşmenin sağlanması noktasında tüm topluluklarda yaşatıldığını savunmuştur³⁸⁴ Son olarak Sadettin Gömeç, büyük ve teşkilatlı devletler kuran Türklerin dininin, Sibiry'a'da yaşatılan basit doğa inanışları ile bir tutulmaması gerektiğini savunmuştur.³⁸⁵

Şamanizm inancının temelinde yer alan gök ile bağlantı kurma isteği, içerisinde barındırdığı diğer Türk inançlarının varlığı neticesinde karma bir yapıya sahip olduğu açıkça görülmektedir. Tam olarak Gök Tanrı inancı ile bağlantılı olduğunu söyleyemesek bile eski Türk toplumunda oluşturulan her türlü inanç ve fikir, Gök Tanrı etrafında şekillenmişe benzemektedir. Şamanizm de farklı olarak diğer inançların aksine aracı olarak şamanlar seçilmiştir. Şamanlar kendi vücutlarını uyuşturarak, ruhlarının başka âlemlere gittiği, o âlemlerde ruhlarla temas ettiklerini ve bu işlemin yaşayan insanların bekası için yapıldığı düşünülmektedir. Şamanizm, Türk kültür sahasında yoğun bir şekilde yaşanmış olsa da diğer inanışlar gibi Gök Tanrı inancının gölgesinde kalmıştır.³⁸⁶

---

³⁸³ İnan, Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, 2.

³⁸⁴ Eliade, Şamanizm, 297.

³⁸⁵ Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini, 13.

³⁸⁶ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 297.

4. BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜK KÜLTLERİNİN TÜRKİSTAN'DA KULLANILIŞI

4.1. Ateş

Ateş, etrafında toplanılması bakımından tüm insanlığın birleştirici unsuru olmuştur. Bu nedenle tek bir topluma mal edilemez. Ama bazı toplumlar var ki ateşi, diğer unsurlardan daha üstün görmüşlerdir. Özellikle Hint ve İran gelenekleri bunun en güzel örneğidir. Hint-İran geleneklerinin, Zerdüştlükle bütünleştirilmesi ile ateş kültü, İran'da çok farklı bir noktaya gelmiştir. İran'da ortaya çıkan Zerdüştlüğe göre ateş, tanrının bir yansıması idi. Aynı zamanda, tanrıya ulaşmanın aracı olarak görülmüştür. Bu doğrultuda ateşe saygı duyarak onu korumuşlardır. Ateşe olan bağlılıkları, Zerdüştlere komşu olan birçok toplumu etkilemiştir. Bu toplumlardan birisi de Türklerdir.

Türkler, Batı Türkistan'a yerleştiklerinde, oranın yerli halkı olan Soğdularla iyi ilişkiler kurmuş, Perslerle ise dönemin şartlarına göre savaşmış ya da ittifak kurmuşlardır. Bu nedenle Persler ve Türkler arasında çok sıkı kültür alışverişi meydana gelmiştir. Bu alışverişin en önemli ögesi ise ateş olmuştur. Ateş, diğer tüm milletlerde olduğu gibi Türklerde de saygı duyulması bir ananedir.

Zerdüştlükte olduğu gibi Türklerde de ateşin meydana gelmesine dair bir öykü bulunmaktadır. İnanılışa göre ilk insan cennetten kovulmuş ve dünyaya gelmiştir. Targ Neme adında ki ilk insan önceleri ot ve meyve ile beslenirken zamanla bu yiyecekleri vahşi hayvanlara karşı korumakta sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Tanrı Ülgen'e olanları anlatınca Ülgen, artık otları hayvanlara vermesini, kendisinin ise otları yiyen hayvanlar ile beslenmesini emretmiştir.³⁸⁷ Bu noktada insanlar, etin pişirilmesi için ateşe ihtiyaç duymuştur. Tanrı Ülgen, iki farklı renkte taşı birbirine vurarak dünyadaki ilk ateşi meydana getirmiştir.³⁸⁸ Böylelikle Türkler ilk kez ateş ile tanışmıştır. Bu anlatıda yer alan taş metaforu, Zerdüştlükteki ateşin bulunuşu ile benzerlik göstermektedir. Zira Zerdüştlükte de iki taşın birbirine sürtünmesi ile ateş meydana gelmiş ve bu ateş, en kutsal ateş sayılmıştır.

Türk kültüründe ateş ile ilgili birden fazla inanış bulunmaktadır. Genellikle eski Türklerde ateş aile ile ilişkilendirilmektedir. Örneğin; Karagaslar, ateş ısıklık çalarsa aileye bir misafirin geleceğine inanırdı.³⁸⁹ Yakutlarda gece ateş söndürülmez sadece dinlendirilirdi.³⁹⁰ Altaylarda "ocağın hiç sönmesin" şeklinde iyi dileklerde bulunulması adettendi.³⁹¹ Bu gün Türkiye'de

---

³⁸⁷ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 66. ; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 62.

³⁸⁸ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 66. ; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 62.

³⁸⁹ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 97.

³⁹⁰ Uhri, *Ateşin Kültür Tarihi*, 36.

³⁹¹ Uhri, *Ateşin kültür tarihi*, 36.

“ocağın sönsün” şeklinde bir beddua yer almaktadır.³⁹² Ocak ateşi, aile ile özdeşleştiği için ocağın sönmemesinin, ailenin başına kötü şeyler geleceği ve neslin devam ettirilmeyeceği düşüncesi ile bağlantılı olarak bu tür dilekler ortaya çıkmıştır.³⁹³ Bu inanış tıpkı Zerdüştlerdeki uygulamalara benzemektedir. Zerdüştler, taşındıkları zaman ya da seyahat ettiklerinde ateşlerini söndürmez komşularına emanet ederlerdi.³⁹⁴ Bu uygulamanın temelinde ateşin söndürülmesinin uğursuzluk getireceği düşüncesi yatmaktadır.

Türk toplumunda, ateşe verilen öneme dair bilgiler öncelikle Çin kaynaklarından bizlere ulaşmıştır. Çinli bir gezgin olan Hüang-Dzang, Göktürk kağanlığına yapmış olduğu ziyaretinde, Göktürklerin ateşe taptıklarını, bu nedenle ağacın ateşte yanmasından kaynaklı, ağaçtan yapılan hiçbir şeye oturmadıklarını ifade etmiştir.³⁹⁵ Hüang, muhtemelen Göktürklerin ateşe olan saygısını, Mecusilik'teki ateş olgusuna benzetmiş bu nedenle onların ateşe taptığını düşünmüştür. İdrisi'de, Hüang-Dzang gibi Ezgiş Türkleri için “Ateşe ve diğer aydınlıklara taparlar” demiştir.³⁹⁶ Eğer Türklerin ateşe tapmak gibi bir düşünceleri olsaydı tıpkı Zerdüştler gibi belli başlı tapınakları ve bu tapınaklarda uygulanan ritüelleri olmalı idi. El-Ömeri'nin, Türkler hakkında verdiği bilgilerde en büyük ateşgedelerden ikincisinin Buhara'da olduğunu belirtmesine karşın, Narşahi, Buhara'da yer alan en eski ateşgedenin, Keyhüsrev tarafından inşa edildiğini aktarmıştır. ³⁹⁷ Narşahi'nin verdiği bilgiden ve İranî bir topluluk olan Soğdların, çoğunlukla Semerkand ve Buhara arasında kalan bölgede yaşamış olmasından kaynaklı Buhara'da yer alan ateşgedenin, Türklere ait olduğunu söylemek yanlış olacaktır.³⁹⁸

Türklerde ateşin konumuna dair bilgi veren bir diğer kaynak ise Bizans kaynaklarıdır. Bizans elçisi Zemerkhos, Göktürk kağanı ile görüşmeden önce, iki ateşin arasında geçirilmiştir.³⁹⁹ Zemerkhos'un verdiği bilgiler, Türklerde ki ateş algısının daha gerçekçi anlatımıdır. Çünkü bu eylem ile yüce kağanları ile görüşecek kişi ateş vasıtası ile temizlenmiş ve arındırılmış oluyordu.⁴⁰⁰ Zemerkhos'un aktardığı ritüelin bir benzeri Şehname'de geçmektedir. Kavus'un Siyavuş adında bir oğlu olur.⁴⁰¹ Siyavuş'un annesi ölünce Kavus, Südebe adında bir kadınla

³⁹² Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 62.

³⁹³ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 62.

³⁹⁴ Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, 145.

³⁹⁵ Li Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 88. ; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 340. ; “Türkler, ateşe büyük saygı duyduklarından ve ağaç, ateşin kaynağına sahip olduğundan ahşap oturaklara oturmazlar, [bunun yerine] çift hasırdan altlık serip otururlar. Kağan, Xuan Zang için demirden, şilteli bir oturak getirtir.” Gürhan Kırilen, “Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 53, S. 1 (2013): 71.

³⁹⁶ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 118.

³⁹⁷ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, Çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 21.

³⁹⁸ Eker, “Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca, 81.

³⁹⁹ Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, 188. ; İsmail Mangaltepe, (*Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*) *Bizans Kaynaklarında Türkler* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009), 53.

⁴⁰⁰ Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, 188.

⁴⁰¹ Firdevsi, *Şehname*, C. 2, Çev. Necati Lugal- Kenan Akyüz, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 448.

evlenir. Bu kadın büyüyen ve serpilten Siyavuş'a âşık olur onu elde etmek için kendine sarkıntılık ettiğine dair bir söylenti çıkarır. Kavus ise bu söylentinin doğruluğunu kanıtlamak için bir ovada büyük bir ateş yaktırır ve Siyavuş'u bu ateşin içinden geçirir ki hakikatin ancak bu şekilde ortaya çıkacağını düşünür.⁴⁰² Burada Siyavuş'un hakikatin temsilcisi olarak yansıtılmaya çalışıldığı ortadadır. Hakikat ise bazı kötü güçler tarafından kirletilmek istenmiştir. Ateş ise hakikatin saflığını korumuş ve onu kötülüklerden arındırmıştır. Bu bağlamda, Zemerkhos'un gördüğü ateşin işlevi, Firdevs'inin anlattığı ateşin işlevi ile benzerlik göstermektedir.

Ateşin bir diğer işlevi ise ölü bedeninin ortadan kaldırılmasında yok edici bir unsur olmasıdır. İran'a yerleşen Aryalar, ölülerini önce yakar sonra kemiklerini bir kaba ya da bir taş bölmeye yerleştirirlerdi. Daha sonra bu uygulama, Zerdüştlüğün etkisi ile değişime uğramıştır. Bu değişimle birlikte Zerdüş toplumu ateşin kirletilmemesi gereken bir unsur olduğuna inandıkları için ölülerini Dahkme denilen sessizlik kulelerinde yırtıcı hayvanlara terk ederek yok etmeyi bir gelenek haline getirmişlerdir. Uzun yıllar bu adet Zerdüştlük tarafından devam ettirilmiştir.

Türklerde ise birbirinden farklı ölü gömme âdeti bulunmaktadır. Defin yöntemleri bir başka başlık altında incelenecek olmasının yanında, ateşin, defin yöntemi ile olan ilişkisi değinilmesi gereken bir husustur. Bu hususta Marvazi'nin verdiği bilgilere göre, Kırgızların ölülerini yaktıklarını, bunun sebebinin ölü bedenlerin, temizlemek maksadı taşıdığı anlaşılmaktadır.⁴⁰³ Böylelikle Zemerkhos'un bahsettiği ateşin temizlik maddesi olarak görülmesi inancı, sadece Göktürklerde değil birçok Türk toplumunda olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerde ateşin kutsiyet mevcudiyetine dair bir diğer anlatı ise şu şekildedir.

“Türkler'in büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir.”⁴⁰⁴

Çin kaynaklarında yer alan bir diğer bilgide de savaş esnasında mızrakların ucunda ateş belirirse savaşın kazanılacağına inanılırdı.⁴⁰⁵ Bu iki anlatıda görülüyor ki Türklerin ateşten geleceğe dair beklentileri bulunmakta idi. Bu noktada ateş aynı zamanda Türklerde kehanet aracı olarak da kullanılmaktaydı.

---

⁴⁰² Firdevsi, *Şehname-2*, 496.

⁴⁰³ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 70.

⁴⁰⁴ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 67. ; K. Inostransev, “Eski Türk İnançları Hakkında Bir Kaç Söz”, Çev. Abdulkadir İnan, *Belleten*, XIV, S. 53 (1950): 46.

⁴⁰⁵ Inostransev, “Eski Türk İnançları Hakkında Bir Kaç Söz”, 46.

Ateş, Aryaların en eski dini unsuru idi. Ateşe atfedilen “*Agni*” adında bir tanrılar dahi bulunuyordu.⁴⁰⁶ Zerdüştlük ortaya çıkınca Agni, Azer adı ile Zerdüştlük içerisindeki yerini korumuştur. Seyyahların verdiği bilgilere dayanarak Türklerin de ateşe şüphe götürmeyecek kadar saygı duydukları görülmektedir. Fakat şu noktada her iki toplum birbirlerinden keskin bir çizgi ile ayrılır. Zerdüştlükte ateş tanrısı oluşturulmuşken, Türklerde herhangi bir ateş tanrısı bulunmamaktadır. Herodot, İskitlerde “*Hestia*” adında bir tanrının varlığından söz eder.⁴⁰⁷ Hestia, Yunan mitolojisinde ocak ateşinin tanrısı olarak bilinmektedir.⁴⁰⁸ Bu nedenle Herodot’un bahsettiği ateş tanrısı muhtemelen Yunan mitolojisinden İskitlere sirayet etmiş gibi görünmektedir. Hestia’nın ocak ateşinin tanrısı olması ise ocak kültürünün eskiden beri Türk toplumunda var olduğunu göstermektedir.

Türklerde ocak kültürü ile bağlantılı olarak ateşe “*od*” denilmektedir.⁴⁰⁹ Od, aynı zamanda Türk toplumunda atadan sonra gelen ana figürü ile özdeşleşmiştir. Bu yüzden ateşe “*Od-Ana*” denilmektedir. Eski Türklerde Od-Ana, ocak ateşinin koruyucusu olan bir ruhtur.⁴¹⁰ Türk dini inanışlarında ruhların yaratıcı olmaktan ziyade, koruyucu ve tanrıya yardımcı olmak gibi görevleri bulunmaktadır. Bu nedenle Türklerde ateş tanrısı olmadığını, daha çok atalar kültürü bağlamında ateşin koruyucu bir ruha sahip olduğunu söylemek mümkündür. Türk dünyası hakkında bilgi veren Theophylaktos, “*Türkler ateşe olağanüstü derecede saygı gösterirler, suya ve havaya kutsallık atfederlerdi ve toprağı methederlerdi; ama gökyüzünü ve yeryüzünü yaratan tek bir tanrıya inanırlar ve taparlardı*” demiştir.⁴¹¹ Theophylaktos verdiği bu bilgi ile Zerdüştlükteki ateş inancını, Türklerdeki ateş inancından ayırmıştır.

Ocak ateşi birbirinden farklı toplumlarda benzer özellikler gösterir. Türklerde ise ocak ateşi konusunda ayırt edici birkaç özellik bulunmaktadır. Genellikle ocak ateşi denildiğinde kadının rolünden dolayı ateş kadına, yani anneye atfedilmiş ve bundan dolayı od-ana denilmiştir.⁴¹² Ayinler esnasında okunan bir duada şöyle bir ima geçmektedir. “*Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzleri bizim için çalışıp çabalyorsun, karanlık gecelerde bizi (kötü ruhlardan) koruyorsun; gelenlerin başındasın; gidenlerin arkasındasın!..*”⁴¹³ Bu duadan hareketle ocak ateşine cinsiyet yakıştırması yapılmış gibi görünmektedir. Fakat Türk toplumunda faydalı her fert ateş ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Türklerde, evin en küçük çocuğu

---

⁴⁰⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 121.

⁴⁰⁷ Herodotos, V:59.

⁴⁰⁸ Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan günümüze Dinler Tarihi*, 93.

⁴⁰⁹ Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi-2* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 497.

⁴¹⁰ Mehmet Alparslan Küçük, “Geleneksel Türk Dini’ndeki Ana/ Dişil Ruh’lara Mitolojik Açından Bakış”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1 (2013), 121.

⁴¹¹ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 11. ; Bahriye Güray Gündüz, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 17(2019): 203. ; İsmail Mangaltepe, (*Menandros Protoktor ve Theophylaktos Simokattes*) *Bizans Kaynaklarında Türkler*, 157.

⁴¹² İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 69. ; Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 498.

⁴¹³ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 69.

ailenin varisi olarak görülürdü. Bu nedenle ona, “*od-tegin*” denilirdi.⁴¹⁴ Çünkü küçük erkek çocuk evde son kalan kişi olurdu. Bu nedenle babadan kalan ateş onun vasıtası ile devam ettirilirdi. Altaylarda yer alan bir dua metninde Türk kültüründe ateşin ilişkilendirildiği fertler sırası ile verilmiştir.

“Atamızın (çakmak taşıyla) yaktığı alevli ateş!

“Anamızın gömdüğü taş ocak!

“Parlak göklere yükselen boz duman!..

“Dünyayı dolaşiver!..⁴¹⁵

Bu dua metninden de anlaşılacağı gibi Türkler de ateş atanın yaktığı, annenin beslediği, küçük erkek çocuğun devam ettirdiği bir unsurdur. Bu nedenle Türkler ateşi, ilişkilendirildiği ferdin cinsiyetine göre tanımlanmaktadır.

Türklerde ateş algısı Zerdüştlerden çok farklı gibi görünmektedir. Zerdüştükte her yerde ateş yakılıp ibadet edilemezdi. Belli başlı ritüelleri ve ateş görevlisi olmak zorunda idi. Fakat Türklerde ulu bir kişi tarafından yakılan ilk ateş sonrası, sıradan bir kişi tarafından da ateş yakılabilirdi. Bu ateş genellikle ocak ateşi olurdu. Ocak ateşinin yakılması için herhangi bir mekân ya da zaman aranmazdı. Buna karşın, kullanım alanlarına göre ateşin sahipleri vardı. Metafizik ötesi ateşin ilk sahibi, Türklerde din görevlisi olduğu düşünülen şamandır. Ateş, bir nesnenin dönüştürülmesinde en etkili maddedir. Bu nedenle birçok ritüelin gerçekleşmesi için şamanlar tarafından kullanılan en etkili büyü unsuru olmuştur. Aslında şamanların görevleri büyü yapmaktan ziyade, toplumda yer alan kişisel problemlerin çözümüne yardım etmektir. Bu düşünceden hareketle şamanların görevleri, insanın başına gelen hastalıkların, kötü ruhlar tarafından geldiğini varsayarak büyü yolu ile ruhun kurtuluşunu sağlamaktır.⁴¹⁶ Şaman eşliğinde yakılan ateş, ulu ateş olarak adlandırılır ve daha büyük işler için kullanılırdı. Şamanlar, toplumda şifacı olarak görülürdü. Türk kültüründe şifacılar “*ocak*” olarak adlandırılmıştır.⁴¹⁷ Türklerin böyle bir isimlendirme yapmış olması ocak kültü ile bağlantılı olup, ateşin iyileştirici gücünün şifacı- şaman ile bütünleşmesinden kaynaklanmıştır.

Ulu ateş, Türk toplumunda “*ulu-od*” olarak adlandırılmıştır. Bu ateş şaman eşliğinde yakılır, üzerinde yemek pişirilmez, genellikle arındırma işlemleri sırasında ruhlarla iletişim kurmak, fal bakmak ve hükümdarlığı resmi olarak alma törenlerinde yakılırdı.⁴¹⁸ Şamanların icra ettiği arındırma işlemine benzer bir yöntemi, Zemerkoş’un aktarımında görmekteyiz. Bizlere ulaşan bu bilgidен hareketle Türklerin, ateşin arındırma işlevine inandığı görülmektedir. Bu

⁴¹⁴ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 41. ; Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 504. ; Uhri, *Ateşin Kültür Tarihi*, 35.

⁴¹⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 503.

⁴¹⁶ Eliade, *Şamanizm*, 247.

⁴¹⁷ Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi, Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Çev. Recep Özbay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2016), 35.

⁴¹⁸ Gündüz, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)”, 204. ; Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 528. ; Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 69.

da kirli olduğunu düşündükleri her şeyi ya ateşten geçirmelerine ya da ateşe atmalarına neden olmuştur. Zira ölü bir bedenin kötülüğü barındırdığına inanılırdı. Bu nedenle Marvazi'nin, Kırgızlarda gözlemediği ölüyü yakma geleneği tamamen bu düşünce üzerine kurulmuştur.⁴¹⁹ Yine aynı gelenek Peçenekler tarafından da kullanılmış ve ölüyü ateşte yakarak, göğe giden mukaddes yolun aydınlanması ve temizlenmesi sağlanmıştır.⁴²⁰ Başkurt ve Kazaklarda görülen bir ritüelde, bezi tutuşturup hasta olduğunu düşündükleri kişinin etrafında "alas-alas" diye bağırıp arınma sağlanırdı.⁴²¹ Hastalık sahibi kişinin fiziksel bir yarası mevcut ise dağlama işlemi yapılır yahut dumanın hastanın içine çektilmesi sağlanırdı.⁴²² Yine Sibiryaya ve Altaylılar da doğum yapan kadınlar ateşin meydana getirdiği tütsü ile arındırılırdı.⁴²³ Tüm bu işlemlerin yapılmasında ki amaç ise şaman tarafından ateş vasıtasıyla, topluma zarar veren kötülüklerden, korunmak ve arınmaktır. Aynı zamanda düğün ve kurban törenlerinde de arındırma işlemi yapılır, kurban ritüeli bittikten sonra bir parça et ateşe atılır ki bir nevi ateşe sunu yapılırdı.⁴²⁴

Arındırılmaya ek olarak Türklerde tahta çıkış törenleri içinde ulu ateş yakılırdı. Türklerde, hükümdarlık Kut anlayışı doğrultusunda şekillenmiştir. Kut ise sadece Gökteki yüce tanrı tarafından insana bahşedilirdi. Hun inancına göre, Gök Tanrının güneşin ve ayın verdiği kut ile hükümdar olan kişi "Tanhu" unvanı alırdı.⁴²⁵ Aynı zamanda ışığın sahibi güneş ve ayın kutu verdiğine inanılır ki bu iki ışığın yeryüzündeki mutlak vekili ateştir. Bu nedenle Bir hükümdarın, hükümdarlığının onaylanması için mutlak suretle büyük bir ateş yakılırdı. Bu ateşin yakılmasının sebebi ise hükümdarlığın onaylanması için gökte ki tanrıya haber vermek istenmesidir.⁴²⁶

Ateşe hükmedenlerden bir diğeri ise demircilerdir. Türklerin ekonomisi genel olarak hayvancılık üzerine kuruludur. Hayvancılık her ne kadar birincil ekonomik uğraş olmuş olsa da, Türk toplumunda demircilik oldukça gelişmiştir. Kaynaklardan elde edilen bilgilere dayanılarak net bir şekilde söyleyebiliriz ki Türklerin ataları demircilikle uğraşırlardı ve savunmanın en önemli parçası olduğu için demiri kutsal sayarlardı.⁴²⁷ Türkler, demircilikte o kadar ustalaşmışlardı ki yabancı tüccarlar, güvenliklerini sağlamak adına Türk bıçağını yanlarından eksik etmezlerdi.⁴²⁸ Demiri bu denli ustaca kullanan ve inanç sisteminin bir parçası haline getiren Türkler, onu döven ona şekil veren demirciye de oldukça saygı

⁴¹⁹ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 70.

⁴²⁰ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 41.

⁴²¹ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 68.

⁴²² Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 527.

⁴²³ Ocağ, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, 193.

⁴²⁴ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 71.

⁴²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 239.

⁴²⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 529.

⁴²⁷ Abdul Kadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı- Tarihte ve Folklerde," *Makaleler ve İncelemeler-II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020), 229.

⁴²⁸ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 168.

duymuşlardır. Bu bilgiden hareketle Türklerde, şamandan sonra ateşin bir diğer sahibi demircilerdir. Yakutlar, demircilere “ağlıs” derler, aynı zamanda “ağl” kelimesini, kutsal koruyucu olarak da kullanırlardı.⁴²⁹ Muhtemelen bu isimlendirme demircileri, ateşin sahibi olarak gördükleri için verilmişti. Türk toplumunda demir döven kişiye o kadar çok saygı duyulurdu ki eşi de aynı muameleye tabi tutulurdu. Demircinin eşine, genel olarak “darhan” derlerdi.⁴³⁰ Darhan, demir ocaklarının koruyucusu anlamı taşımaktadır.⁴³¹

Tıpkı şamanlar gibi demirciler de ateşe hükmeder ve ateşi toplumun menfaati için kullanırdı. Şamanlar ateş yardımı ile Türkleri kötü ruhlardan, onların getirdiği hastalıklardan korur ve arındırırdı. Demirciler ise ateş sayesinde demiri döver ve silah haline getirirdi. Her ikisinin de bunu büyü yolu ile yaptığını inanılır bu nedenle bir şaman ne kadar saygı görüyorsa demirci de Türk toplumunda o kadar saygı görmüştür. Tüm bunlar gösteriyor ki şaman ve demirci arasındaki ortak nokta ateştir. Hatta şamanın kullandığı göğüs zırhı ateş yardımı ve demircinin ustalığının bir marifeti olarak görülür ve ikisi de ateşe hükmeden kişiler arasında yer alır.⁴³²

Tüm bu örneklerin geneline bakıldığında Türk kültüründe ateş birden fazla anlama gelmektedir. Gündelik hayatta kullanılan ateş, kısmen kutsal sayılmış ve bir ruhunun olduğuna inanılmıştır. Bu ateş genellikle ocak ateşi olarak kullanılmıştır. Ocak ateşi ise Türklerde aile yapısını sembolize etmektedir.⁴³³ Sonuç olarak ocak ateşi, Türk aile yapısı ile ilişkilendirilerek atalar kültü çerçevesinde şekillenmiştir. Bu noktada Türkler, ataya saygı noktasında ateşin kirletilmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir.

Türklerde kullanılan bir diğer ateş formu ulu ateştir. Ulu ateş gündelik yaşam dışında tanrı, şaman, demirci ve hükümdar ile bağlantılı olup genellikle kötü ruhları kovmak için kullanılmıştır.⁴³⁴ Bu iki formdan yola çıkarak Gumilöv, Türklerdeki ateş inancının Zerdüştlere şekil itibari ile benzediğini esas itibari ile birbirinden çok farklı olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁵ Bu noktada Gumilöv'in yaklaşımı, Türk kültüründeki ateş inancı ile alakalı en gerçekçi yaklaşımdır. Genel olarak Türkler kullandıkları ateşi, tanrının bir zuhuru olarak görmemiş, insanlığın faydası hususunda kullanılacak bir tanrı nimeti olarak algılamışlardır.

---

⁴²⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 68.

⁴³⁰ İnan, “Türklerde Demircilik Sanatı- Tarihte ve Folklarda”, 231.

⁴³¹ Deniz Karakurt, “Darhan”, *Türk Mitolojisi Ansiklopedisi Açıklamalı-Resimli*, E- Kitap, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022, https://www.academia.edu/11557648/T%C3%BCrk_Mitoloji_Ansiklopedisi_Deniz_Karakurt

⁴³² Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), 90.

⁴³³ Taş, “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler”, 12.

⁴³⁴ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 128.

⁴³⁵ Gumilöv, *Eski Türkler*, 128.

4.2. Defin Yöntemi

Türklerde birden fazla defin yöntemi bulunmaktadır. Bunlar yakma, toprağa gömme ve kemik kaldırma diye bildiğimiz eti kemikten ayırıp kemiği muhafaza etme yöntemidir. Bu yöntemler tıpkı Aryalar da olduğu gibi tarihsel süreç içerisinde gerek etkileşim gerekse zorunluluktan dolayı değişimlere uğramıştır.

Türk inançları içerisinde ateş arındırıcı bir misyon üstlenmiştir. Bu nedenle defin yönteminde kullanılan ilk uygulama ateş aracılığıyla gerçekleşmiştir. Cesedin ateş yardımı ile ortadan kaldırılması yöntemi, Andronova kültür merkezi havzasında ve Tagar kültüründe görülmektedir.⁴³⁶ Genel olarak bu âdet, Tunguz, Kitan ve Kırgızlarda da görülmektedir.⁴³⁷ İdrisi, Kırgızların ölümlerini yaptıktan sonra küllerini nehre döktüklerini ya da nehre ulaşabilmesi için rüzgâra karşı savurdıklarını belirtmiştir.⁴³⁸ Göktürkler ise cenazeyi özel eşyaları ile birlikte yakar ve küllerini toplayıp belirli bir günde toprağa gömerlerdi.⁴³⁹ Fakat sonraları bu gelenekten vazgeçerek ölümlerini gömmeye başladıkları bilinmektedir.⁴⁴⁰

Türklerde toprağa gömme âdeti en yaygın defin yöntemi olarak görülmektedir. Toprağa gömme işlemi kurganlar yardımı ile bütün verilerin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Vücut bütünlüğünün korunduğu bu defin yönteminde iki tür işlem uygulanır. Bunlar mumyalama tekniği ve direkt gömme uygulamasıdır. Herodot, İskitlerin cesetlerini mumyaladıklarını belirterek, cesedin yanında hayattayken sahip olduğu hizmetkârlarının, atının ve özel eşyalarının da beraberinde gömüldüğünü aktarmıştır.⁴⁴¹ Yapılan çalışmalar sonucunda bu yöntemin, Pazırık kurganında da uygulandığı görülmektedir.⁴⁴² Mumyalama işlemi yapılsın ya da yapılmıyın ölü ya direkt olarak toprağa gömülür ya da tabutlara konularak taş bölmelerin içine yerleştirilirdi. Muhtemelen bu ayırım, kişinin toplumdaki statüsünden kaynaklanırdı. Taş odalara koyulma işlemi, kurgan diye adlandırdığımız yapıların oluşmasına neden olmuştur. Kurganlara ölen kişinin şahsi eşyaları ve hizmetkârları da gömülürdü.⁴⁴³ Cesedin tek parça ve eşyaları ile gömülme işlemi daha çok yeniden doğma düşüncesi etrafında şekillenmektedir.⁴⁴⁴ Burada ki ana fikir yeniden dünyaya gelmekten ziyade, kişinin öteki dünyadaki yaşamının başlangıcı olarak anlamlandırılmalıdır. Kişi bütün özel eşyaları ile gömülür ki diğer hayatına kişinin hem tek parça halinde hem de gerekli bütün eşyaları ile gitmesi sağlanırdı.

⁴³⁶ Jean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, (İstanbul: Kocabalçık Yayınevi, 1999), 219.

⁴³⁷ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 220. ; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 70.

⁴³⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 102.

⁴³⁹ Gökçen Kapusuzoğlu, "Çin kayna Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58 (2015): 510. ; Kirilen, *Göktürklerle Kalan Miras*, 363. ; Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, S. 40, (2004): 246. ; İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 17.

⁴⁴⁰ Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 596.

⁴⁴¹ Herodotos, V:71.

⁴⁴² Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 61.

⁴⁴³ Onat, Orsoy, Ercilasun, *Han Hanedallığı Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi*, 3752/1.

⁴⁴⁴ Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", 245.

Türk defin merasimleri arasında en ilgi çekici olanı ise Zerdüştlerin defin merasimini andıran cesedi etten arındırıp, kemikleri muhafaza etme yöntemidir. Bu defin yönteminin uygulanışı ise iki farklı formda gerçekleştirilirdi. Zerdüştler genellikle cesedi yırtıcı kuşlara yedirir ardından kemikleri ossiorumlara koyarak muhafaza ederlerdi. Türklerde ise yırtıcı kuşlardan farklı olarak ağaca asarak ya da bırakarak eti kemikten ayırma yöntemi kullanılmaktaydı. Bu işlem, Göktürklerin egemenliği altına giren Tatabılar da görülmektedir.⁴⁴⁵ Bu defin merasiminin kullanıldığı bir diğer toplum ise Tunguzlardır.⁴⁴⁶ Tunguzlar, sıradan bir kimse öldüğünde onu bir ağaca asarak kemikler kalana kadar bekletirlerdi.⁴⁴⁷ İşlemin uygulanacağı kişi eğer yüksek mevkide birisi ise o zaman ahşap bir iskele üzerine yerleştirilerek, ceset ağaç üzerinde çürümeye bırakılırdı.⁴⁴⁸ Bu defin yöntemi içerisinde ağaç dışında birkaç direğin üzerine yerleştirme işlemi de uygulanmaktadır. Yapılan işlemde kullanılan tabut ve direkler yine statüye bağlı değişiklik göstermektedir. Eğer ölen kişi bir şamansa tabutu ağaç oyularak yapılır ve iki direğin üzerine yerleştirilirdi.⁴⁴⁹ Ölen kişi sıradan biri ise tabutu basit, üç ya da dört direk üzerine yerleştirilirdi.⁴⁵⁰ Şamanların böyle ayrıcalıkla bir defin yöntemine tabi tutulması belli bir süre sonra tekrar dünyaya gelip başka bir vücutta şamanlığa devam edeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁵¹ Şamanlık, Türk toplumunda önemli bir vasıftır. Şamanlar öldükten sonra bile bu vasıflarını kaybetmezlerdi. İnanılışa göre Tunguzların yaşadığı bölgede bir martı cinsi bulunmaktaydı.⁴⁵² Şamanların, bu martı ile tekrar dünyaya geleceğine inanılır bu nedenle şaman cenazesi gömülmez ve diğer insanlardan daha yüksek yerlere bırakılırdı.⁴⁵³

Makdisi ve Marvazi gibi yazarların eserlerinde bu uygulamanın Kırgızlarda da uygulandığı görülmektedir.⁴⁵⁴ Onların ölümlerini ağaca asarak çürümeye terk ettiklerine dair bilgiler mevcuttur.⁴⁵⁵ Kırgızlar, defin yöntemleri için “*süyök kötörü*” demişlerdir.⁴⁵⁶ Bu söylemin kelime anlamı ise kemik kaldırmadır.⁴⁵⁷ Abdulkadir İnan bu isimlendirmenin, kemik kaldırma diye bilinen defin yönteminin, Kırgızlarca uzun bir müddet kullanmalarından kaynaklandığını

---

⁴⁴⁵ Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, 512.

⁴⁴⁶ Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, Çev. Hafize Er (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 266.

⁴⁴⁷ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 220-221. ; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 266.

⁴⁴⁸ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 220-221. ; Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 266.

⁴⁴⁹ Uno Harva, *Altay Penteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015), 250.

⁴⁵⁰ Harva, *Altay Penteonu Mitler Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 250.

⁴⁵¹ Harva, *Altay Penteonu Mitler Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 250-251.

⁴⁵² Harva, *Altay Penteonu Mitler Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar* 250

⁴⁵³ Harva, *Altay Penteonu Mitler Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar* 250-251

⁴⁵⁴ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 266.

⁴⁵⁵ James G. Forlong Fund, *Saharaf El-Zaman Tahir Marvazi Chine, Turks and India*, C. XXII (London: W. Heffer & Song Ltd., 1942), 31. ; Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 221.

⁴⁵⁶ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 180.

⁴⁵⁷ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 180.

belirtmiştir.⁴⁵⁸ Bu uygulamanın yapıldığı bir diğer toplum ise Tatarlardır. Tatar destanında yer alan bir pasajda yine aynı işlemin uygulandığı ve ne denli önemli olduğu görülmektedir;

“Öldüğümde beni asla toprağın bağına gömme.

Dokuz karaçam ağacının tepelerini birbirine bağlayın.

Tabutu ağaçların tepesine koy.”⁴⁵⁹

Bu uygulamanın amacına bakacak olursak temelinde ölen kişinin yeni bir hayata çabucak gitmesi düşüncesi taşıdığı ortadadır.⁴⁶⁰ Eski Türkler de cennete gitmeye “*uçmağa gitti*” denmektedir.⁴⁶¹ Uçmak fiili ile özdeşleşen sonsuz ve iyi yaşama fikri ancak dünyada gökyüzüne en yakın olan ağaç yardımı ile çabuklaştırılabiliyordu. Bu nedenle cesetler ağaç üzerine yerleştiriliyor ve ruhun biran önce huzura kavuşması sağlanıyordu.

Türkistan coğrafyasında yer alan devletler içerisinde, en büyük ve en geniş coğrafyaya hâkim olmuş olan Göktürklerde defin yöntemi için genellikle ateş kullanılıyordu.⁴⁶² Eti kemikten arındırma yönteminin ana merkezini İran olduğunu biliyoruz. İran ile sıkı münasebetleri bulunan Göktürklerin bu uygulamayı kullanmıyor oluşu, kemik kaldırma işleminin belli başlı gruplarca sınırlı kaldığını göstermektedir.

Ağaca asma geleneği, Jean Paul Roux’un ifade ettiği gibi ağacın, ölen kişiyi, tanrıya çabucak ulaşması fikri üzerinde şekillenmiştir.⁴⁶³ Bu nedenle bu yöntemin tamamen Zerdüştlere alındığını söylemek pek de doğru olmayacaktır. Zira Türklerde ağaç, tıpkı ateş ve su gibi önemli bir konuma sahiptir. Bazı Türk boylarında kötü ruhları uzaklaştırmak için herhangi bir yere ağaç dikilir ve kurban kesilirdi.⁴⁶⁴ Bu inanç sistemine paralel olarak bu uygulamanın Zerdüşst inancı ile pek bir bağlantısı bulunmadığı, eski Türk inanışlarının katkısı ile gelişen bir uygulama olduğu görülmektedir.

Zerdüştlere kullandığı yöntem benzer olan merasim ise cesedi açıkta bırakarak kuşlar yardımı ile kemikten ayırma yöntemidir. Türkistan’da yaşayan Soğdların, ölümlerini yırtıcı hayvanları yedirdikten sonra kemiklerini muhafaza ettiklerini biliyoruz.⁴⁶⁵ Bu bilgidен hareketle daha çok Batı Türkistan’da ikamet eden Türklerin bu uygulamayı tanıyor olmaları

---

⁴⁵⁸ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 182.

⁴⁵⁹ Harva, *Altay Penteonu Mitler Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, 302.

⁴⁶⁰ Kapusuzoğlu, “Çin kaynaklarına göre Türk kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, 512.

⁴⁶¹ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 106.

⁴⁶² Kapusuzoğlu, “Çin kaynaklarına göre Türk kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, 510.

⁴⁶³ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 234.

⁴⁶⁴ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları* (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2002), 116.

⁴⁶⁵ Emele Esin, *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 124.

gerekmektedir. Nitekim Manas Destanında, Buhara hükümdarı olan Tuğsad Müslüman olmasına karşın cenaze töreninin Zerdüş geleneğine göre yapılmasını istemiştir.⁴⁶⁶

“Han Köketey, halkına vasiyetinde ; “ Halkım, ilim! gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız, (etimi) keskin kılıçla sıyırınız, zırhımı giydiniz, deriye sarıp beyaz kefenimi başımın altına koyunuz. Başımı doğuya yöneltiniz! Kızıl buğralara kızıl çuha (kumaşlar), kara buğalara kara kadifeler yükletiniz. Kırk buğra (erkek deve)den kurulmuş bir kervan ile benim çatma haneme (kütüklerden yapılan evime) böyle geliniz! Küme küme kadınlar gelir; onlara kumaşları dağıtınız. Kervanbaşı kara saf seksen keçinin yağıyla karıştırıp tuğla hazırlasın. Büyük ve küçük yolların kavşaklarında aya benzer ak saray, göğe benzer gök saray yapınız... ilim, halkım! Bana hizmette kusur etmeyiniz.”⁴⁶⁷

Cesedin, insan ya da hayvan yardımı ile ayrılması yönteminin Manas destanında yer almasına karşın Tuvalılar dışında başka hangi Türk topluluğu tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat “Navs” ya da “Ossiourum” adlı kemik vazo kalıntılarının özellikle Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan dolaylarında bulunması, Soğdlarla iç içe yaşayan Türk topluluklarında uygulandığını göstermektedir.⁴⁶⁸ Mary Boyce, bu defin yönteminin Doğu İran ve Orta Asya’da yaşayan İranlılarda görüldüğünü belirtmiştir.⁴⁶⁹ Bu bilgiden hareketle bu uygulamayı Zerdüş toplumu çok sonraları bir başka topluluktan adet edinmiş olabilir. Bu topluluk muhtemelen Doğuda yaşayan Asyalı bir topluluktur.

Bu uygulamanın çıkış noktasının Doğu İran ve Orta Asya olduğu ele alındığında, Budizm’e bakmak faydalı olacaktır. Türklerde cesedi açığa bırakma uygulaması Lamaizm’i kabul etmiş olan Tuvalılarda görülmektedir.⁴⁷⁰ Lamaizm, Tibet Budizm’i olarak tanımlanır.⁴⁷¹ Tibet Budizm’inde ölüm merasimleri reinkarnasyon düşüncesi üzerinde şekillenmiştir.⁴⁷² İnanışa göre ceset dünyada kalmamalı ki kişi diğer hayatına başka bir vücutla gidebilmelidir.⁴⁷³ Bu nedenle Tibetliler cesetlerini parçalara ayırır ve kuşlara yedirirdi.⁴⁷⁴ Günümüze gelindiğinde cesedi terk etme yönteminin hala devam ettiği Tibet coğrafyasında bu uygulamanın tarih boyunca yoğun bir biçimde kullanıldığı sonucu çıkmaktadır.⁴⁷⁵ Sonuç olarak Zerdüşlerin

⁴⁶⁶ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 181-182. ; Ebu Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, 93.

⁴⁶⁷ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 181.

⁴⁶⁸ Yaşar Çoruhlu, “Orta Asya’da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı’ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 16, S. 9 (2019): 88. ; Esin, *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 124.

⁴⁶⁹ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 325. ; Akyar, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri”, 97.

⁴⁷⁰ Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 261.

⁴⁷¹ İrfan Polat, “Sibirya Türklerinde Lamaizm-Burkanizm ve Sudur Kitaplarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, C 13, S. 30 (2020): 600.

⁴⁷² Aliya Sharafullina, “Budizm’de ve Tibet Budizmi’nde İnanç Esasları” (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013), 78.

⁴⁷³ Sharafullina, “Budizm’de ve Tibet Budizmi’nde İnanç Esasları”, 71.

⁴⁷⁴ Sharafullina, “Budizm’de ve Tibet Budizmi’nde İnanç Esasları”, 80.

⁴⁷⁵ Güç, Sharafullina, “Tibet Budizmi’nde İnanç Esasları ve Ölüm Ötesi”, 84. ; Ölüler Akbabalara Yedirme Geleneği, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=ndTeuDVVdkw>

açığa bırakma uygulamasının çok eski olmaması, bu uygulamanın Budizm eksenli olduğunu göstermektedir.

Cesedi açığa bırakma işleminin Budizm eksenli olduğunun bir diğer kanıtı ise ossiorumlardır. Bu tür kalıntı vazoları sadece Zerdüşterde görülmezdi. Kızıl ve Kumtura'da bulunan duvar resimlerinde Budistlerde de kemik vazolarının kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷⁶ Türkistan'da bulunan ossiorumlarda ki farklılıkları ele alacak olursak, Soğd ossiorumu daha çok köşeli bir görünüme sahipken, Türkistan ossiorumları daha çok yuvarlak bir biçimde şekillenmiştir.⁴⁷⁷ Bu farklılığın nedeni olarak Türk gelenek ve göreneklere gösterilmektedir. Türklerde bir kimse ölürse cesedi bir çadıra konurdu.⁴⁷⁸ Ölen kişinin ailesi, kişi için kurban keser çadırın önüne atardı.⁴⁷⁹ Daha sonra atlarına binerek çadırın etrafını yedi kez dönerler ve matem için yüzlerini keserlerdi.⁴⁸⁰ Bu gelenekten yola çıkılarak Emel Esin, yapılan ossiorumların çadıra benzetilerek yapılmaya özen gösterildiği için Soğd ossiorumlarından farklı bir biçimde şekillendiğini ifade etmiştir.⁴⁸¹ Bu görüş ekseninde Budizm'de görülen türbe şeklindeki yapıların da genel görünümünün çadıra benzemesi yuvarlak ossiorumların Budizm ve Türk geleneklerinden kaynaklı farklılaştığını göstermektedir.⁴⁸²

Bu uygulamanın Türkler arasında çok yoğun olmadığına altını çizmek gerekir. Uygulayan Türk toplulukları ise genellikle Uygur ve Göktürk dönemlerinde Batı Türkistan'da yaşamış olan topluluklardır. Uygulama temelinde Zerdüşterden alınmış gibi görünmektedir. Fakat elde edilen veriler ışığında Zerdüştlüğün yanında Budizm ve eski Türk inançlarının da bu uygulamanın benimsenmesi noktasında etkili olduğu görülmektedir.

4.3. Hüma Kuşu ve Horoz

Gök Tanrı inancına sahip olan Türkler, göğe en yakın unsurları kutsal saymışlardır. Bu bağlamda kuşlar göğe yükselme özelliklerinden dolayı Türk inanç sistemi içerisinde kutsal kabul edilmiştir. Türk mitolojisi içerisinde birbirinden farklı türde kuş adları geçmektedir. Bu kuşlar içerisinde en dikkat çeken İran sözlü kültüründen geçtiği düşünülen Simurgdur.

Simurg, namı değer devlet kuşu daha farklı isimlerle farklı coğrafyalarda da kullanılan bir figürdür. İran ve Türk toplumlarında ise genel olarak Hüma (devlet kuşu) olarak

⁴⁷⁶ Çoruhlu, "Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler", 880.

⁴⁷⁷ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 195.

⁴⁷⁸ Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 124. ; Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 22. ; Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*, 74.

⁴⁷⁹ Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 124. ; Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 22. ; Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*, 74.

⁴⁸⁰ Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 124. ; Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 22. ; Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*, 74.

⁴⁸¹ Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 124.

⁴⁸² Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*, 74. ; Çoruhlu, "Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler", 875.

adlandırılmaktadır. Bu kuşun bilinen özelliklerine geçmeden önce Türk toplumları tarafından nasıl anlamlandırıldığı ya da hangi kuş ile temsil edildiğini incelemek gerekmektedir.

Türklerde yer alan olağanüstü ve mitolojik kuşlar sadece İran kökenli değildir. Hindistan'da yer alan Garuda kuşu ve Çin'de yer alan Ferbuang kuşu, İran kökenli Hüma kuşu ile genel hatları birbirlerine benzemektedir.⁴⁸³ Bu nedenle Türk mitolojisi aynı zamanda Hindistan ve Çin'den de etkilenmiştir. Yaşar Çoruhlu, Hüma kuşunun tamamen İran'dan alınmadığı fikrine ek olarak, bu kuşun Türkistan'da etkili olmasının sebebinin Budizm ve Maniheizm olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Türklerde mitolojik kuşlar genellikle görünüş itibari ile belli başlı formlarda betimlenir. Bu betimlemelerin hangisinin Türklere ait olup olmadığı ise tam olarak bilinmemektedir. Çoruhlu gibi sadece İran mitolojisinden etkilenmediğini varsayarsak, Türk mitolojisinde kuşların oldukça karmaşık bir görünümü vardır.

Hindistan da iki yüksek mertebeli tanrıdan biri olan Vişnu'nun, evcil hayvanı Garuda, kartalı andıran bir görünüme sahiptir.⁴⁸⁵ Bu kuş insanlığın bekası için çeşitli kutsal görevler icra ederdi. Bu görevlerin en önemlisi "Naga" adı verilen yılanlarla olan mücadelesidir.⁴⁸⁶ Kuşun üstlendiği kutsal görevler neticesinde, görüntüsü de mitolojik unsurlarla donatılmıştır. Büyük bir görünüme sahip olan Garuda, genel olarak ele alındığında İran'da ki Hüma kuşu ile benzerlik göstermektedir. Fakat asıl benzerliği Türklerdeki Karakuşla göstermektedir. Bahaeddin Ögel ve Abdulkadir İnan, birbirinden farklı toplumlarda farklı isimlerle anılan bu mitolojik kuşun Türklerde Karakuş olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.⁴⁸⁷

Karakuş, "Er Töştük" isimli destanda uzun uzun anlatılır.⁴⁸⁸ Bu destana göre Karakuşun yuvasını tehdit eden bir ejderha bulunmaktadır. Karakuş, Er Töştük'ün yardımı ile ejderha ile olan mücadelesini kazanıyor ve bunun karşılığında, Er Töştük'e evine gitmesi için yardımcı oluyor.⁴⁸⁹ Bu noktada altı çizilmesi gereken şey ise Hindistan'daki Garuda'nın yılan ile olan mücadelesi ve Karakuşun ejderha ile olan mücadelesinin birbirine benzer olmasıdır.

Ejderhanın genel görünümüne bakıldığında bir kuş ve yılanın birleşiminden meydana gelmiştir.⁴⁹⁰ Yılan ve kuş mitoloji içerisinde birisi gökyüzünün birisi de yeryüzünün elçisi olarak görülmüş ve insanlığın ihtiyaç duyduğu her türlü fayda ve imkânı sağlayan belli başlı

---

⁴⁸³ Abdulkadir İnan, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda," *Makaleler ve İncelemeler-I*, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 350. ; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 196.

⁴⁸⁴ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 23.

⁴⁸⁵ Baran Güvenç, Yunus Emre *Tansü*, "Mitolojik Kuşlar Üzerine Düşünceler (Phoenix, Garuda, Simurg, Karakuş, Anka)," *Doç. Dr. Numan Durak Aksoy Anısına*, ed. Yunus Emre Tansü, Mehmet Biçici (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Matbaa ve Basımevi, 2017), 785-786.

⁴⁸⁶ Güvenç, Tansü, "Mitolojik Kuşlar Üzerine Düşünceler (Phoenix, Garuda, Simurg, Karakuş, Anka)", 787.

⁴⁸⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi-2* 347. ; İnan, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", 350.

⁴⁸⁸ İnan, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", , 351.

⁴⁸⁹ İnan, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", 350.

⁴⁹⁰ J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols* (London: Thames ve Hudson, 1993), 55.

görevler üstlenmiştir.⁴⁹¹ Eski Çin inançlarına göre, gökteki tanrının memnun kalması için yeryüzüne gönderdiği yırtıcı kuşlara yılan verilmekteydi.⁴⁹² Yılan burada kötü olduğu için değil besin maddesi olarak görüldüğü için kıymetli görülmektedir. İbn Fadlan, Başkırtlara yaptığı ziyaret sırasında bir gurubun yılanlara taptığına şahit olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹³ Türkler, göğe ve göğe yakın varlıklara kutsallık atfetmişlerdir.⁴⁹⁴ Muhtemelen yılan Türklerde gök ile ilişkilendirilmiş, böylelikle tapınılası bir hayvan olmuştur. İşte bu iki faydalı yaratığın birleşimi sonucu iyiliğin gökyüzündeki kaynağı güneşin temsilcisi olan ejderha meydana getirilmiştir. Ejderha aynı zamanda güneşin yeryüzündeki yansıması olan ateşin de koruyucusu olmuştur.

Ejderha, Çin kültürü ile özdeşleşmiş mitolojik bir hayvandır. Uçabilen, yeryüzünde varlığını sürdürebilen, büyük ve ağzından ateş çıkarması ile ünlü olan bu yaratık, gücün ve tanrısallığın sembolü olmuştur. Gök Tanrı inancının yaşandığı Türk toplumunda uçabilen hayvanlara kutsallık atfetmeleri, Ejderhanın Türkler tarafından kolayca benimsenmesini sağlamıştır. Ejderha figürü 12 Hayvanlı Türk takvimi içerisinde yıl olarak yer almış ve bu yılda doğanlar şanslı kimseler olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹⁵ Aynı zamanda ejderha, su kaynakları ve yağmur ile özdeşleşmiş, Kıpçaklar da ise ocak ateşinin koruyucusu olarak görülmüştür.⁴⁹⁶ Fakat İslamiyet'in kabulü sonrası ejderha, mitoloji içerisinde taraf değiştirmiş kötülüğün simgesi haline gelmiştir.⁴⁹⁷ Çeşitli Türk destanlarında da geçen ejderhanın bu özelliği sıklıkla vurgulanmıştır. Dede Korkut'un 13. El yazmasında Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı yenmesi anlatılır ve burada Salur Kazan'ın verdiği mücadele, Er-Töştük'ün verdiği mücadele ile benzerlik gösterir.⁴⁹⁸ İslamiyet sonrası kötülüğün sembolü olan ejderhaya karşı ise bir başka kuş olan Karakuş kullanılmaya başlanmıştır. İran'da yaşatılan Hüma kuşuna dönecek olursak, Hüma kuşu daha önce genel bir mücadelenin kahramanı olmamış daha çok genel geçer tehditlere karşı mücadele vermiştir. Belli bir hikâyenin kahramanı olmayan Hüma kuşu böylelikle benzeri olan Karakuştan ayrılmaktadır.

Karakuş, mavi beyaz kanatları olan, altın kanatlı avcı bir kuş olarak tasvir edilir.⁴⁹⁹ Karakuş görkemli görüntüsü ile kötülüğün karşısındaki iyiliği sembolize etmektedir. İran'daki Hüma

---

⁴⁹¹ Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, 55.

⁴⁹² Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 40.

⁴⁹³ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 20. ; Yörükkan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 25.

⁴⁹⁴ Yörükkan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 25.

⁴⁹⁵ Harun Duman, "Türk Mitolojisinde Ejderha", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 11(2019): 484.

⁴⁹⁶ Duman, "Türk Mitolojisinde Ejderha", 484-485.

⁴⁹⁷ Çoruhlu, "Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi", 56.

⁴⁹⁸ Yusuf Azmun, *Dede Korkut Üçüncü Elyazması- Soylamalar Ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası* (İstanbul: Kutlu Yayın Evi, 2019), 61-64. ; Metin Ekici, *Dede Korkut Kitabı Türkistan/ Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy(Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi* (İstanbul: Ötüken, 2019), 137-151.

⁴⁹⁹ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 144. ; Güvenç, Tansü, *Mitolojik Kuşlar Üzerine Düşünceler (Phoenix, Garuda, Simurg, Karakuş, Anka)*, 790.

kuşu gibi kutsal sayılan sandal ağacının tepesinde yaşadığına inanılırdı.⁵⁰⁰ Sibiryaya ve Altay inanışlarında Karakuş, tanrının habercisi ve şamanlar tarafından metafizik ötesi dünyanın anahtarı olarak görülmektedir.⁵⁰¹

Karakuşun her ne kadar bir kuş olduğu bilinse de hangi kuş türü olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Orhun alfabesi ile yazılmış olan Irk Bitig adlı eserin muhtelif yerlerinde adı geçen Karakuşun, Kartal olduğu belirtilmiştir.⁵⁰² Yine aynı eserde Kartalın doğan kuşu ile mücadele ettiği de aktarılmaktadır. Doğana karşı ise Karakuşun kartal olduğu ve doğan kuşunun icra ettiği kötü bir takım işlere karşı mücadele ettiği belirtilmiştir.⁵⁰³ Bu anlatıdan da anlaşılacağı gibi Karakuş (kartal)iyiliği sembolize etmektedir.

Koçkar buluntularında yer alan rozetlerde Karakuşun resmedilmesi, Kurot kültür havzasında kartal pençesinin bulunması Türk kültüründe, kartala verilen önemi göstermektedir.⁵⁰⁴ Kül Tigin'e ait mezar da yapılan incelemelerde bir heykel başı bulunmuştur.⁵⁰⁵ Bu heykelin başının üzerinde bir taç, tacın üzerinde bir kuş figürü bulunmaktadır.⁵⁰⁶ Çin kaynaklarına göre Kül Tigin öldüğünde Çin'den mühürlü bir mektup ve birkaç saray görevlisi gönderilmiştir.⁵⁰⁷ Çin'den gelen bu görevliler Kül Tigin adına yazılı bir dikili taş ve çeşitli yapılar hazırlamıştır.⁵⁰⁸ Daha önce belirttiğimiz gibi Çin'de yaşatılan Fernbuang kuşu genellikle ölümle özdeşleştirilmiş ve mezar taşlarında resmedilmiştir.⁵⁰⁹ Çin'den gelen bu ekibin yapılan anıtta payının olması bulunan taç üzerindeki kuşun ölümle ilişkilendirildiği sonucuna bağlanmaktadır. Türk inanç sistemi içerisinde yer alan uçmağ terimi, tının uçması eyleminden geldiği varsayılırsa burada resmedilen şey Kül Tigin'in ruhunun uçmasının tasviridir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Hüma kuşuna benzeyen kuşların Türk kültüründe aynı zamanda ruhu temsil ettiği de görülmektedir.

Kartalın Türk kültürü içerisindeki bir diğer anlamı ise baharın gelişinin müjdeleyicisi olmasıdır. İnanılışa göre, kartal kanatlarını ilk defa sallarsa buzlar erimeye başlar, ikinci defa sallarsa ilkbahar gelirdi.⁵¹⁰ İlkbaharın en önemli unsuru ise güneştir. Bu noktada kartal

---

⁵⁰⁰ <https://www.turkbitig.com/p/irkbitig.html> Irk Bitig Tam Metni, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022.

⁵⁰¹ Zekeriya Karadavut, "Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar", *Milli folklor Dergisi*, Yıl 22, S. 85 (2010): 77.

⁵⁰² Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, 144. ; <https://www.turkbitig.com/p/irkbitig.html>, Irk Bitig Tam Metni, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022

⁵⁰³ <https://www.turkbitig.com/p/irkbitig.html>, Irk Bitig Tam Metni, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022.

⁵⁰⁴ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 153. ; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 20.

⁵⁰⁵ İbrahim Çeşmeli, "Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri", *Art- Sanat*, C. 4 (2015): 68. ; Sören Stark, "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 4 (2009): 119.

⁵⁰⁶ Çeşmeli, "Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri", 68. ; Stark, "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", 120.

⁵⁰⁷ Stark, "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", 119.

⁵⁰⁸ Stark, "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", 119. ; Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kül Tigin K/ 13.

⁵⁰⁹ Compareti, "Flying over Boundaries Auspicious Birds in Sino-Sogdian Funerary Art", 122.

⁵¹⁰ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 46.

güneşin ve güneşi yaratan Gök Tanrının sembolü olarak algılanmıştır.⁵¹¹ Tüm bu bulgular ışığında kartalın, güneş, Gök Tanrı inancı, hayat ağacı, kutsal ruhların koruyucusu ve iyiliğin yenilmez bekçisi olarak algılandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.⁵¹² Aynı zamanda kartal gücün ve iktidarın sembolü olarak da görülmüştür. Reşidüddin, yazdığı eserinde Oğuz boylarına birer kuş damgası tayin etmiştir.⁵¹³ Ebul Gazi Bahadır Han, Oğuz Hanın torunlarını sayarken, Çepni'yi cesur olarak anlamlandırmış ve damgasının Hüma kuşu olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁴ Ebul Gazi, bir alt satırda Salur'un kılıçlı manasına geldiğini ve kartal amblemi kullandığını belirtmiştir.⁵¹⁵ Reşidüddin ve Ebul Gazi Bahadır Han'ın verdiği bilgiler ışığında Hüma ya da kartalın, hâkimiyet ve hükümdarlığı da temsil ettiği anlaşılmaktadır.

İran'daki Hüma kuşunun Türk kültüründe yaşatıldığı bir diğer unsur ise Umay'dır. Umay kelimesi Orhun Yazıtlarında ve Divanü Lügati't Türk'te yer almaktadır. Orhun Yazıtlarında, Kül Tigin ve Bilge Kağanın annelerinin Umay'a benzer bir kadın olduğu belirtilmiş, Divanü Lügati't Türk'te ise Umay, doğurganlığı ve kadını sembolize etmiştir.⁵¹⁶ Kırgızlarda ise Umay iki farklı anlama gelmektedir. İlki kuş, ikincisi ise çocukları kollayan bir anne anlamı taşımaktadır.⁵¹⁷ Umay'ın tüm bu anlamları ele alındığında genellikle doğurganlık ve koruyuculuk üzerinde durulmaktadır. Bu noktada Umay'ın Türk dini açısından dişi olduğuna inandıklarını söylemek mümkündür.

Türk inanç sisteminde Umay'ın ne tür bir varlık olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Genellikle Umay'ın bir hayvandan ziyade ruh ya da melek olduğu düşünülmektedir. Türkler genellikle tabiat kuvvetlerine inanır, tabiatla var olan büyük varlıkları, kutsal bir ruh olarak değerlendirirlerdi. Bu nedenle Umay'ın, İslam inancı çerçevesinde değerlendirirsek bir melek, eski Türk inancı içinde değerlendirirsek kutsal atalar kültüründeki yüce atanın ya da ananın ruhu olma ihtimali akla yatkın gelmektedir.

Umay'ın Farsçadaki Hüma ile aynı inanç çerçevesinde değerlendirilmesi konusunda Abdulkadir İnan, Umay her ne kadar Hüma ile anılsa da Türklerde eskiden beri var olduğunu ve Hümadan farklı meziyetlere sahip olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁸ Bahaeddin Ögel ise Çin, Hint ve İran'ın kutsal kuş anlayışının muhakkak etkisinin olduğunu belirterek, İnan gibi eskiden

---

⁵¹¹ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmaları*, 46. ; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 21.

⁵¹² İbrahim Çoban, "Türk İkonografisinde Kartal Motifi ve Çağdaş Türk Resmi Sanatına Yansımaları", *İdil*, C. 4, S. 16 (2015): 60.

⁵¹³ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmaları*, 47. ; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1999), 290.

⁵¹⁴ Ebul Gazi Bahadırhan, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecer-i Terakkime)*, Çev. Muharrem Ergin (İstanbul: Tercüman101 Temel Eser, 1937), 51.

⁵¹⁵ Ebul Gazi Bahadırhan, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecer-i Terakkime)*, 51.

⁵¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, "*Umay*" *Divanü Lûgat-it-Türk Çevirisi*, C. 1, Çev. Besim Atalay (Ankara: Dil Kurumu, 1985) 123. ; Tekin, *Orhon Yazıtları*, Kül Tigin D/31.

⁵¹⁷ Sadettin Gömeç, "Umay Meselesi", *Tarih İnceleme Dergisi*, C. 5, S. 1 (1990) 278.

⁵¹⁸ İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmaları*, 37.

beri varlığını sürdüren Türk inancı olduğunu savunmuştur.⁵¹⁹ Ögel'in bu açıklamasına bizlerde katılıyoruz. Çünkü Umay eski Türk inançları çerçevesinde şekillenmiş, birçok unsur ile özdeşleşerek uzun yıllar Türkler tarafından kullanılmıştır. Bu hususta, İran'daki Hüma ile birbirinden ayrılmasına karşın cinsiyet bağlamında her iki toplumda yaşatılan kuşlarda benzerliklere rastlanılmaktadır. İran'da yer alan Hüma kuşu Bundahishn'de kadın bir hükümdar adı olarak geçmektedir.⁵²⁰ Türk ananeleri içerisinde daha önce ocak ateşi adı altında incelediğimiz kısımda anaya ve onun yaktığı ocak ateşine gösterilen saygıdan yola çıkarak Umay ve Hüma'nın iki toplumda da dişiliği temsil ettiği söylenebilir. Sonuç olarak uçan varlık kültürünün, tamamen İran ya da tamamen Çin'den alındığını söylemek doğru olmayacaktır. Evet, Asya'dan, Avrupa'ya geçişte kavşak rolü üstlenen Türkistan'ın inançları, muhakkak ki Çin ve İran medeniyetinden etkilenmiştir. Ama bu etkileşim daha çok yüzeysel çapta kalmıştır. Umay, Karakuş ya da kartal, İşlevselliği yönünden diğer milletlerin mitolojik kuşlarından ayrılmaktadır.

Zerdüştlükte yer alan kutsal ve kanatlı hayvanlardan biri olan horoz ise güneş ve ibadet vakitlerinin habercisi olarak görülmektedir. Bu nedenle kutsal bir varlık olarak ele alınmıştır. Horozu Türk inanç sistemi içerisinde de görmekteyiz. Horozun menşesine bakıldığında daha çok Kore'de karşımıza çıkmaktadır.⁵²¹ Kore vasıtası ile Çin'e oradan da Zerdüş tükcarlar vasıtası ile İran'a geçmiş olması üzerinde duran Ögel, Türklerin İranlılardan etkilendiğini belirtmektedir.⁵²² Horozun Türk inanç sistemindeki yeri ise Zerdüştlere göre daha farklıdır. Türk destanları içerisinde yer alan Horoz, buğday ile özdeşleştirilmiştir.⁵²³ Buda ziraat kültürünün gelişmesine bağlı olarak bereketin simgesi haline getirilmesine neden olmuşa benzemektedir. Horoz ilerleyen zamanlarda Şamanizm etkisi ile kötü ruhları kovmaya yarayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²⁴

4.4. Nevruz

Bahar bayramı olarak da bilinen Nevruz, kışın olumsuz şartlarından kurtulmanın ve doğanın uyanışının bayramı olarak bütün topluluklarca kutlanmıştır. Nevruz, dini bayram olarak kutlandığında, o dine mensup kimselere has bir forma girmektedir. Bu nedenle evrensel niteliğini yitirip yerel bayram olarak tek bir topluma hitap edebilmektedir. İran coğrafyasında yaşatılan nevruz bayramı da bu düşünce ekseninde Zerdüştlere mal edilmektedir. Bu düşüncenin doğruluğunu ancak Zerdüştlere çok iyi tanıyan ve onlara kendi topraklarında yaşama hakkı veren Türklerin, Nevruz anlayışı içerisinde bulabilmekteyiz.

---

⁵¹⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 547.

⁵²⁰ *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand*, 34: 8.

⁵²¹ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 542.

⁵²² Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 542.

⁵²³ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 542.

⁵²⁴ Resul Çatalbaş, "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi" *Turan-Sam*, C. 3, S. 12, (2010): 53.

Türk tarihinde, Nevruzun kutlanması ilk olarak Doğu Türkistan'da görülmektedir. Çin kaynaklarına göre Hisung-nular, gök, güneş ve yıldız inancına sahip olup, bu inançlarla bağlantılı olarak, yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında Nevruz benzeri kutlamalar gerçekleştirirlerdi.⁵²⁵ Birinci ayda yapılan bayram küçük çaplı olurdu.⁵²⁶ Beşinci ayda yapılan bayram biraz daha büyük olup atalara, göğe, yere ve ruhlara kurban kesilirdi.⁵²⁷ Dokuzuncu ayda ise ormanların etrafını dolaşarak hayvan ve insan sayımı yaparlardı.⁵²⁸ Fakat şu ayrımı belirtmekte fayda vardır. Hisung-nular bu bayramlara Nevruz demezlerdi. Onlar için bu üç bayramın tek bir adı vardır oda "*Ejderha*" bayramıdır.⁵²⁹ Hükümdarın katılımıyla yapılan bu bayramlar silsilesi tanrıya olan şükranlarını belirtmek ve devlet içerisinde yer alan boyların hükümdara olan bağlılığını göstermesi maksadı ile kutlanırdı.⁵³⁰ Bu maksatla toplanan halk şarkılar söyler, kurbanlar keser, yarışlar yaparlardı.⁵³¹ Aynı zamanda hükümdar boy beyleri ile küçük bir kurultay toplantısı yapardı.⁵³² Böylelikle hükümdar, hem halkın motivasyonunu tazeler hem de mutlak gücünü tüm boylara gösterirdi.

Göktürkler ise beşinci ayda bir araya geliyor, atalarının ruhlarına kurbanlar kesiyorlardı.⁵³³ Çin kaynaklarına göre Göktürkler bu günde, gülle atar, Çevgan (futbol) oynar, kımız içer, sarhoş olup şarkı söylerlerdi.⁵³⁴ Hun adetlerine benzeyen bu gelenekler doğrultusunda Göktürkler, hem kutsal saydıkları gök, güneş ve yıldıza şükranlarına sunuyor, bir yandan da kadim inanışları olan atalar kültürünü milli şölenleri ile bütünleştiriyorlardı.

Göktürklerde, yeni yıl şölenlerinin ilişkilendirildiği bir diğer konu ise Ergenekon destanıdır. Ergenekon destanı, Çin kaynaklarında şu şekilde anlatılır:

"...sonra bir komşu ülkenin saldırısına uğradılar. On yaşında bir oğlan çocuğuna varıncaya kadar bütün kabile kılıçtan geçirilerek yok edildi. Düşman askerleri, oğlanın daha çok küçük olduğunu görünce, onu öldürmeye yürekleri elvermedi. Sonunda ayaklarını keserek, üzeri otlarla kaplı bir bataklığın içine attılar. Bataklığın içinde, bir dişi kurt vardı, çocuğu etle besledi. Böylece oğlan çocuk serpildi büyüdü, dişi kurtla ilişkiye girdi, kurt ondan hamile kaldı. Komşu devletlerin kralı gencin hâlâ sağ olduğunu öğrenince, onu öldürmeleri için adamlarını yeniden

⁵²⁵ Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *Tarih Dergisi*, S. 3 (1997), 31-32.

⁵²⁶ Onat, Orsoy, Ercilasun, *Han Hanedallığı Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi*, 3752/1. ; İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 116.

⁵²⁷ Onat, Orsoy, Ercilasun, *Han Hanedallığı Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi*, 3752/1. ; İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 116. ; Mehmet Kıldıroğlu, "Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25 (2020): 319.

⁵²⁸ Onat, Orsoy, Ercilasun, *Han Hanedallığı Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi*, 3752/1. ; İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 116.

⁵²⁹ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 117.

⁵³⁰ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 117.

⁵³¹ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 116.

⁵³² İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 117.

⁵³³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 64. ; Eduard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge Yayınları 2007), 42.

⁵³⁴ Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 64.

oraya gönderdi. Gelenler, gencin yanında öldürmek istediler. Bunun üzerine dişi kurt, Kao-ç'ang (Turfan) Devleti'nin kuzeyinde bulunan bir dağa kaçarak sığındı. Bu dağda bir mağara vardı, mağaranın içinde, üzeri otlarla kaplı alabildiğine geniş bir ova uzanıyordu. Yüzlerce li genişliğindeki ova dağlarla çevriliydi. Dişi kurt dağlara saklandı. Orada on erkek çocuk dünyaya getirdi. Oğlanlar büyüdüklerinde, mağaradan çıkarak dışarıdaki kadınlarla evlendiler, onlar da çok sayıda çocuk dünyaya getirdiler.”⁵³⁵

Genel bir kabule göre Ergenekon'dan çıkış hem yılbaşı hem de Nevruz bayramı olarak kutlanmıştır. Fakat Ergenekon'dan çıkış tarihi, teyide muhtaç bir tarihtir. Kimi araştırmacılar Ergenekon'dan çıkışı 21 Mart olarak kabul ederek bahar bayramı ile doğrudan ilişkilendirir. Bahar bayramı, Hunlardan itibaren kutlanan, kışın olumsuz şartlarından kurtulmanın şükür günü olduğu bilinmektedir. Çok eskiden beri var olan bu festivalin daha Göktürk döneminde yaşandığı düşünülen bir olayla anılması olanaksız görünmektedir. Bu konuda Bahaeddin Ögel'in yorumu önemlidir. Ögel'e göre bu tarih çok sonraları, Cengizhan döneminde, Moğollar tarafından, Ergenekon ile özdeşleştirilmiştir.⁵³⁶

Bahar bayramının kutlandığı bir diğer Türk topluluğu ise Uygurlardır. Uygur ülkelerini gezmiş Çinli seyyah Wang Yen-Te, Uygurlarda üç ayrı festivalin olduğunu, ilkinin Han-shih, diğer ikisinin ise aynı şekilde kutlanan She ve Thung-chih adındaki bayramların olduğunu belirtmiştir.⁵³⁷ Han-shih bayramı üçüncü ayın dokuzuncu günü yapılmaktayken, She bayramı yaz için, Thung-chih ise kış için yapılmaktaydı.⁵³⁸ Uygurlar için bahar, kendinden önceki Türk devletleri gibi önemli bir yere sahipti. Bu nedenle beşinci ayda yapılan bayramlar daha büyük ve daha gösterişli olurdu. Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygurlarda yaptığı gözlemlerde Göktürk ve Hunlardan farklı olarak Uygurlar, şölenler esnasında pirinç ve gümüşten tüpler yapar ve bu tüpler yardımı ile birbirlerine su serperlerdi.⁵³⁹

Türk toplumları içerisinde bahar bayramının kutlandığı bir diğer topluluk ise Kırgızlardır. Kırgızların, bahar bayramını 581-618 yıllarından itibaren kutladıkları düşünülmektedir.⁵⁴⁰ Kırgızlara dair en eski bilgilere sahip olan Çin yıllıklarında, Kırgızların, ilk aya “*Mao-shih*” dedikleri belirtilmektedir.⁵⁴¹ Fakat Çin kaynaklarında yer alan bir bilgide “*Kırgızdardın cıl esebinde cıl başı Nooruz*” (Kırgız yılbaşı hesabında Nevruz) şeklinde bir ifade yer alır.⁵⁴² Bu bilgiye göre Kırgızlar yılbaşına Nevruz demektedir. Fakat Mustafa Kıldıroğlu, bu bilginin ne

⁵³⁵ Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 13-14.

⁵³⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi-1* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 64.

⁵³⁷ K'ai-yüan [devrinin] yedinci senesine ait takvim kullanırlar ve üçüncü ayın dokuzuncu günü Han-shih festivalini kutlarlar. Diğer iki She ve Tung-chih için aynı şeyi yaparlar”. Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 58-59.

⁵³⁸ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 121.

⁵³⁹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 60. ; İzgi, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, 35.

⁵⁴⁰ Kıldıroğlu, “Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz”, 325.

⁵⁴¹ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 67-68. ; Ahmet Taşağlı, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (Ankara: TTK Basımevi, 2004), 83.

⁵⁴² Kıldıroğlu, “Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz”, 325.

Rusça ne Fransızca çevirisinde olduğunu sadece İsakov tarafından kullanıldığına dikkat çekmiştir.⁵⁴³ Bu nedenle Kırgızların, bahar bayramı için Nevruz ifadesini kullandıklarını net bir biçimde söyleyemeyiz.

Çin kaynaklarında yer alan bilgilere göre Hunlarda 1, 5 ve 9. aylarda şenlikler düzenlenirdi. Yine aynı kaynaklarda Göktürk ve Hunların şenliklerinin birbirine benzediğine dair bilgiler mevcuttur.⁵⁴⁴ Göktürklerde muhtemelen Hunlar gibi 1, 5 ve 9. ayda çeşitli şenlikler düzenlerlerdi. Uygurlara baktığımızda bu dönemde de üç ayrı festivale rastlamaktayız. Bu festivallerin hiç biri bizim takvimlerimizde yer alan Mart ayına denk gelmemektedir. Oysa Kaşgarlı Mahmud, 21 Martın Türklerde yılbaşı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁵ Bu bilgiden hareketle, Türklerde bahar bayramına dair en eski bilgilerin Çin kaynaklarında yer almasından dolayı Çin takvimine bakmak yerinde olacaktır. Zira Çin takviminde yılın ilk ayı Şubat ve Mart'a denk gelmektedir.⁵⁴⁶ Eğer Türkler Çin takvimi kullanmışlarsa muhtemelen birinci ayda kutlanan bayram, bahar bayramıdır diyebiliriz. Mart ayının birinci ay olduğuna dair bir diğer kanıt Çin kaynakları ve İslami yazarlar sayesinde elde edilmektedir. Çin kaynaklarında Türklerin takvim bilmedikleri ancak otlar yeşerince yılbaşını tayin ettikleri bildirilmektedir.⁵⁴⁷ Ebu Dülef, Uygurların gökkuşağı çıkınca bayram yaptığını dile getirir ki gökkuşağı yağmur mevsiminde görülmektedir.⁵⁴⁸ Bu nedenle Çin kaynaklarında bahsi geçen tarihlendirmenin tamamen dönemin takvimine ve takvim anlayışına göre yapıldığı anlaşılmaktadır.

Toplumların, günümüze kadar ulaşmış olan gelenek ve göreneklerinin arka planında o toplumun kültür tarihi yer almaktadır. En eski inançlar kimi zaman dünya üzerinde yer alan evrensel ananelerin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Türklerdeki bahar bayramı uygulaması bunun en belirgin örneğidir. Türkler, kendi inanç sisteminde yer alan ateş, su, ağaç ve atalar kültü ile bahar bayramını özdeşleştirmiştir. Bahar şenlikleri esnasında Türkler büyük bir ateş yakarlardı.⁵⁴⁹ İnsanlar yakılan bu ateşin üzerinden atlardı.⁵⁵⁰ Yapılan bu ritüel hem eğlence hem de arınma maksadı taşırdı. Bahar bayramında yakılan ateşin bir diğer amacı ise iyiliği sembolize etmesidir. Bahar mevsiminin gelişi ile beraber Kış mevsiminin olumsuzlukları sona ermeye başlardı. Bu döngü iyiliğin kötülüğe galip geldiğine dair bir inanç

---

⁵⁴³ Kıldıroğlu, "Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz", 325.

⁵⁴⁴ Nuraniye Hidayet Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Nevruz", *Current Research in Social Sciences*, C. 2, S. 272(2016): 72. ; Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 64.

⁵⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, "Pars" *Divanü Lûgat-it-Türk-1,347*.

⁵⁴⁶ Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Nevruz", 72.

⁵⁴⁷ Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*, 24. ; Kirilen, Göktürklerle Kalan Miras, 366.

⁵⁴⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 66. ; İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 119.

⁵⁴⁹ Mehmet Şükrü, "Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri", *International Journal Of Human Sciences*, C. 11, S. 2 (2014): 975.

⁵⁵⁰ Gülzura Cumakunova, "Kırgızlarda Nooruz Kutlamalarında Eski Türk İnançlarının İzleri", *Türk Dünyası Nevruz Üçüncü Uluslar Arası Bilgi Şöleni*, Hrz. Elmas Kılıç (Elazığ: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999), 77.

şeklini almıştır. Bu nedenle bahar bayramında, baharın en önemli simgesi olan güneşin yeryüzündeki temsilcisi olan ateş yakılırdı.

Uygurlar, bahar bayramında eğlence amacı ile bir kap yapar ve bu kaplarla birbirlerine su atar ve su üzerinden atarlardı.⁵⁵¹ Su tarımın ve verimliliğin simgesi olarak görülürdü. Verimliliğin güneşten sonra bir diğer unsuru olan su bu nedenle, bahar bayramının ateşten sonra ikinci önemli unsuru olmuştur.

Bahar bayramının ilişkilendirildiği bir diğer kült ise ağaç kültürüdür. Ağaç, doğadan ayrılmaz bir parça ve tanrıya ulaşmada bir aracı olarak görülmektedir. Ağacın Türklerde birkaç kullanım alanı mevcuttur. Ağaç ölen kişinin bedeninin tanrıya rahatça ulaşması için kullanılan bir araçtır. Bunun dışında özellikle Tabgaçlar da görülen ağacı atalara armağan etme geleneği de bilinmektedir.⁵⁵² Türk kültür hayatı içerisinde ağaç Tanrı Umay ile ilişkilendirilir ve Umay'ın yeryüzüne inerken beraberinde iki tane ağacın getirdiğine inanılırdı.⁵⁵³ Bir diğer inanış ise dini ritüellerden sorumlu şamanların ağaçtan geldiği fikridir.⁵⁵⁴ Bu inanışların getirisi olarak bahar bayramında Türkler, ölmüş ataları için muhtelif mekânlara ağaç dikerlerdi. Günümüzde bile yansımalarının devam ettiği ölünün anısını yaşatma fikri, eski Türklerde hem atalar kültü hem de ağaç kültü ile alakalıdır. Ağacın bahar bayramı ile olan ilişkisinin bir diğer bağlantısı ise ağacın baharın gelişinin müjdeleyicisi olmasından kaynaklanmaktadır. Tüm bu inanışların temelinde tabiat kültü inancının uygulamaları görülmektedir. Tabiatın canlanması ise bir mucize gibi algılanmış ve uyanışın ilk günü yılbaşı ve bayram olarak kutlanmıştır.

4.4.1. Nevruzun kutlanması

Yılbaşı bayramı ya da bahar bayramı öncesi ve sırasında çeşitli hazırlıklar yapılırdı. Bayram öncesi atalar mağarasına kurbanlar sunmak için memurlar tayin ediliyordu.⁵⁵⁵ Bayrama başlamadan birkaç gün öncesinden evler ve etrafları temizlenir, yırtık giysiler onarılırdı. Bayram esnasında boş bir alanda büyükçe bir ateş yakılırdı. Her birey yakılan ateşin üzerinde atlar ve tüm yıl kötülüklerden korunacağına inanırdı.⁵⁵⁶ Ateşin yanında su kültü inancı etrafında şekillenmiş olan su üzerinden atlama ayinleri de mevcuttur.⁵⁵⁷ Bayram esnasında özellikle atlı sporlar icra edilirdi. Davullar çalarak insanlar şarkı söyler, büyükler ziyaret edilir, fakirler doyurulurdu. Atalarının ruhu için ağaçlar dikerler ve bu ağaçların ilerleyen zamanlarda orman olması sağlanırdı.

⁵⁵¹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 60.

⁵⁵² Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 163.

⁵⁵³ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 482.

⁵⁵⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi-2*, 482.

⁵⁵⁵ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 42.

⁵⁵⁶ Şükrü, "Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri", 971.

⁵⁵⁷ Şükrü, "Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri", 970.

Kırgızlar, bahar bayramı esnasında “Sömölök” adında belli başlı tahıllardan meydana getirilen yemeği hazırlardı.⁵⁵⁸ Sömölök adında ki yemek sadece Bahar bayramında yapılır diğer günler yapılması pek tercih edilmezdi. Bu tahılların yedi çeşit olduğu bilinmektedir. Yedi rakamı Zerdüştlükte de karşımıza çıkmaktadır. Zerdüştlere bahar bayramında, “S” ile başlayan yedi ayrı tohumu saksılara eker ve çimlenmesini sağlarlardı. Bu yemeğin genellikle yedi ayrı malzemesi bulunurdu. Yine Zerdüştlere benzer yedi ayrı tohum, yedi ayrı saksıya ekilir çimlenmesi beklenirdi. Çimlenmiş bu tohumlar ise Sömölök yemeğinde kullanılırdı.⁵⁵⁹ Çin, Sümer, Maya gibi eski kadim toplumlarda da yedi rakamının izleri görülmektedir. Kimi toplumlarda dünya yedi kattan meydana gelir, kimi toplumlarda ise gökyüzünün yedi ayrı hareketinin olduğunu gözlemlenmiştir. Ama genel olarak toplumlar hayatlarında yaşanan olumsuz bir takım olayları yedi rakamı ile özdeşleştirmiştir. Örneğin, Hamurrabi’nin oluşturduğu takvimde yedinci ay uğursuz sayılırdı.⁵⁶⁰ Almanya’da sevilmeyen kadınlar için “*kötü bir yedi*” denilirdi.⁵⁶¹ Günümüzde Türkiye’de çevresine karşı saldırgan davranan kişilere “*yedi bela*” denmektedir. Bu bağlamda yedi rakamının tarihsel süreç içerisinde olumsuzlukları çağrıştırdığı görülmektedir.

Fakat yedi rakamı bünyesinde sadece olumsuzlukları çağrıştırmaz. Schimmel, yedi sayısının Mitra ile ilişkilendirmiştir.⁵⁶² Bilindiği gibi Mitra, Aryaların en eski tanrılarından biridir. Mitra Güneş tanrısı olup birçok doğa olayına hâkimdi. Yedi rakamının Mitra ile olan ilişkisi, ruhun yedi ayrı gezegen yardımı ile sonsuzluğa yükselmesi düşüncesinden ortaya çıkmıştır.⁵⁶³ Kişi yedi ayrı kapıdan geçer ve en son sekizinci kapı olan ışık kapısına ulaşır.⁵⁶⁴ Bu inanış çerçevesinde yedi sayısının Mitra, gök ve güneş ile bağlantılı olarak, Zerdüştlere tarafından göksel bir takım olaylarla ilişkilendirilmiştir.

Türkler, Mitra’ya atfedilen özelliklere sahip bir tanrıya inanırlardı. “*Keza Gün Ata*” adı verilen Güneş tanrısı olup ışık ve canlılık veren, göğün yedinci katında yaşayan bir tanrıdır.⁵⁶⁵ Yine gök ile bağlantılı olarak Türkler, gökyüzündeki olayları gözlemleyerek mevsimleri ve yaşanabilecek olumlu, olumsuz olayları takip etmeye çalışmışlardır. Takip edilen gökyüzü olayları sonucu, yaz dönümü, kış dönümü, Ülker yıldızının batışı, suların buz tutmaya başlaması, geyiklerin yok oluşu, kış aylarının gelişi ve Ülker yıldızı ile ayın aynı anda görünmesi adında yedi tane olay gözlemlenmiştir.⁵⁶⁶ Tüm bunlar birbiri ile bağlantılı olup 7 sayısı muhtemelen Zerdüştlere gibi gök ile ilişkilendirilerek bahar bayramının sembolü haline

---

⁵⁵⁸ Cumakunova, “Kırgızlarda Nooruz Kutlamalarında Eski Türk İnançlarının İzleri”, 79.

⁵⁵⁹ Şükrü, “Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri”, 970-971.

⁵⁶⁰ Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu (İstanbul: Kocabalca Yayınevi, 1998), 143.

⁵⁶¹ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 144.

⁵⁶² Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 156.

⁵⁶³ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 156.

⁵⁶⁴ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 156.

⁵⁶⁵ Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, 57.

⁵⁶⁶ Lazzat Torebekkyzy, “Türk Halk Kültüründe ve Edebiyatında Yedi Sayısı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1 (2021): 84-85.

getirilmiştir. Türkler, Zerdüşterden farklı olarak yedi saksıdan hangisi ilk önce çimlenirse onun o yıl daha çok çıkacağını düşünür ve kehanette bulunurlardı.⁵⁶⁷ Bahar bayramında kullanılan yedinin böyle bir sebepten çıkıp çıkmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Fakat Türk ve İran halkların birbirleri ile olan sıkı kültürel ilişkileri sayesinde bu inanışın hem Türk kültüründe hem de İran kültüründe görüldüğü söylenebilir.

4.4.2. Nevruz kelimesinin kökeni

Günümüzde tartışmalı olan bir diğer konu ise Nevruzun aidiyetidir. Nevruz Farsça bir kelime olup *Nev (yeni) Ruz (gün) "Yeni Gün"* anlamına gelmektedir.⁵⁶⁸ Farsça kökenli olmasından kaynaklı Nevruz bayramının tamamen İranlılardan alındığı günümüzde hala bir takım kimseler tarafından dillendirilmektedir. Bu konuda Talat Tekin bir yazısında Nevruzun İranlılara ait olduğunu ve Ahamenişler döneminden (İÖ 6. Yüzyılda) itibaren İranlılar tarafından kutlanıldığını ileri sürmüştür.⁵⁶⁹ Talat Tekin aynı zamanda Türkler tarafından Bahar bayramı ile ilişkilendirilen Ergenekon destanının, Reşidüddin'in "*Cami'üt-Tevarih*" adlı eserinden yola çıkarak Türk destanı olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁰ Ergenekon destanının Türk destanı olmadığı fikrine karşın, Bahaeddin Ögel, Ergenekon destanının Reşidüddin tarafından tamamen Moğollara mal edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.⁵⁷¹ Yine aynı görüş ekseninde, Abdulhaluk Çay, Talat'ın teorisine karşın, Reşidüddin'in 13. Yüzyılda yaşamış olması ve onun dışında herhangi bir Moğol Ergenekon varyantının bulunmayışına dikkat çekmiştir.⁵⁷² Moğollarda Reşidüddin'in aktardığı şekliyle bir başka Ergenekon anlatısının bulunmayışına karşın, Türklerde birbirinden farklı boylarda çeşitli anlatılar tespit edilmiş ve Bugut yazıtlarında bu olaya ilişkin kayıtlar gün yüzüne çıkarılmıştır.⁵⁷³ Çay, Reşidüddin'in Moğolları anlatmasındaki maksadın, Moğol ve Türklerin aynı soydan geldiği fikrinden kaynaklandığını belirtmiştir.⁵⁷⁴

Talat Tekin'in altını çizdiği bir diğer nokta ise Nevruz'un tamamen İranlılardan alındığı fikridir. Bu nokta da Nevruz kelimesinin tarihçesine bakılması doğru olacaktır. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve Kırgızlarda bahar bayramı için Nevruz kelimesi kullanılmamaktadır. Bahar bayramının Nevruz olarak adlandırılması ise İran'ın Türklere olan etkisi olarak değerlendirilebilir. Nevruz kelimesinin Türkler tarafından kullanılmasına dair ilk bilgi

---

⁵⁶⁷ Cumakunova, "Kırgızlarda Nooruz Kutlamalarında Eski Türk İnançlarının İzleri", 79.

⁵⁶⁸ Mustafa Turan, Tarihi Kaynaklar Işığında Nevruz, *Türk Dünyasında Folklor Dergisi*, S. 37 (1998): 92.

⁵⁶⁹ Talat Tekin, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2022, <https://ensonhaber.express/talat-tekinevruz-bir-turk-bayramidegildir/>

⁵⁷⁰ Talat Tekin, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022, <https://ensonhaber.express/talat-tekinevruz-bir-turk-bayramidegildir/>

⁵⁷¹ Ögel, *Türk Mitolojisi-1*, 60.

⁵⁷² Abdulhaluk M. Çay, "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı" *Milli Folklor Dergisi*, C. 4, S. 25 (1995): 6.

⁵⁷³ Çay, "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı", 6.

⁵⁷⁴ Çay, "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı", 6.

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't Türk adlı eserinde görülmektedir.⁵⁷⁵ Fakat Kaşgarlı Mahmud, Nevruzu "en-nevruz" olarak kullanmıştır.⁵⁷⁶ Bunun sebebi ise Nevruzun Arapçaya en-nevruz şeklinde geçmesi ve Divanü Lügati't Türk'ün Arapça-Türkçe bir sözlük niteliği taşımasıdır.⁵⁷⁷ Kaşgarlı'nın Nevruz için herhangi bir maddeye yer vermeyişi bahar bayramının hala Nevruz olarak telaffuz edilmediğini göstermektedir. Nevruzun bahar bayramı olarak kullanılışı ise daha çok Selçuklular döneminde görülmektedir.⁵⁷⁸ Selçuklu tarihine tanıklık eden en önemli kaynaklardan biri olan Nizamümülk'ün "Siyasetname" adlı eserinde Nevruz tam bir bayram olarak kullanılmıştır. "mihrigân ve nevruz günlerinde kerem edip ayırım gözetilmeksizin cümle halka bargâha gelmeleri için izin vermek Acem şahlarının töresindendi..."⁵⁷⁹

Elde edilen bilgiler ışığında, bahar bayramının, tek bir millete ya da tek bir dine atfetmenin doğru bir yaklaşım olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bahar bayramı; Sümer, Mısır, Mezopotamya, Babil gibi çok eski medeniyetlerde de görülmüştür.⁵⁸⁰ Türkler, diğer toplumlarda olduğu gibi çok eskiden beri kışın olumsuz şartlarından kurtuldukları için baharın gelişini kendi örf ve adetleri çerçevesinde kutlamışlardır. Belki ilk zamanlar sadece bahar bayramı olarak kutlanırken daha sonraları kendi dini inanç ve topluma mal olmuş konuları da ekleyerek değişik formlarda değişik amaçlar için kullanmaya başlamışlardır. Selçuklular zamanında ise hem içerik hem de kelime olarak İran'dan etkilenmiş olmaları gerekmektedir. Çünkü Selçuklular dil olarak Farsçayı kullanıyorlardı. Dil kültür alışverişinde önemli roller üstlenen bir unsurdur. Bu nedenle Zerdüşt Nevruzunun, Türk Bahar bayramına etkisi Selçuklular döneminde olmuştur diyebiliriz. Bu etki neticesinde eski Türklerde bahar bayramının ismi Nevruza dönüşmüştür.

---

⁵⁷⁵ Muhammet Sani Adıgüzel, "Türk Edebiyatında Nevruz", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1 (2003): 99

⁵⁷⁶ Adıgüzel, "Türk Edebiyatında Nevruz", 99.

⁵⁷⁷ Adıgüzel, "Türk Edebiyatında Nevruz", 99.

⁵⁷⁸ Kıldıroğlu, "Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz", 329.

⁵⁷⁹ Nizamümülk, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Kanar (Ankara: Say Yayınevi, 2015), 54.

⁵⁸⁰ Yıldırım, *Fars Mitoloji Sözlüğü*, 548.

SONUÇ

Antik toplumlar birçok sebepten ötürü göç etmek durumunda kalmıştır. Bu göçler kimi zaman küçük kimi zaman büyük çapta hareketler olmuştur. Büyük çapta yapılan göçler dünya tarihine yön verecek sonuçlar doğurmuştur. Göç hareketine katılan milletler kendi kültürlerini bir başka coğrafyaya taşımış ve gittikleri coğrafyadan etkilenmiştir. Milattan öncesinde yapılan Arya göçlerinin sonuçlarına bakıldığında sadece kendi toplumları etkilenmemiş gittikleri her coğrafyanın sosyo-kültürel yapısında değişiklikler meydana getirmiştir.

Aryaların gelenek ve göreneklerine olan bağlılıkları, onların sıkı taraftarı oldukları alışkanlıklarını bir çok hareketin içine entegre etmelerine neden olmuştur. Gata metinleri göz önüne alındığında, Zerdüşt kendini peygamber ilan ettiğinde toplumda birçok reform hareketini başlatmıştır. Aryaların bu reform dinine karşı nasıl bir yaklaşım sergilediğini bilemiyoruz. Ancak tarihsel süreç içerisinde Zerdüştlüğü kabul etmiş olan Aryaların geçmişle bağlarını koparmak istemediklerinden Gata metinlerinde adı geçmeyen birçok unsur Genç Avesta metinlerine titizlikle yerleştirdikleri görülmektedir.

Ele alınan gelenek ve göreneklerden en kadim olanı ateştir. Ateş her toplumda olduğu gibi Aryalarda da toplumun devamlılığı için gerekli bir unsur olarak görülüyordu. Bu bağlamda ateş, öncelikle ocak ateşi olarak Arya toplumunda var olmuştur. İlerleyen süreçlerde ateşin işlevselliği nedeni ile güneşin temsili ve tanrının yansıması olarak görülmeye başlanmıştır. Kutsallık atfettikleri ateşin tanrısız boyutuna vurgu yapmak için çeşitli söylenceler meydana getirmişlerdir. Bu söylenceler sayesinde ateş, tanrısız fonksiyonu ön planda tutularak Arya toplumunda yüzyıllarca yaşatılmıştır.

Ateşi tanrının yansıması olarak gören Aryalar, onu kirletmemek için bir başka geleneklerinde değişime gitmiştir. Defin yöntemleri bu geleneklerden biridir. Eski Arya toplumunda ölümler yakılarak, geriye kalan kemikler toplanıp gömülürdü. Ateş, Zerdüştlikle özdeşleşip tanrı Ahura Mazda ile anılmaya başlayınca ceset, kuşlar yardımı ile tüketilmeye başlamıştır. Geriye kalan kemikler ise güneş yardımı ile kurutulup koruma altına alınmaya başlanmıştır. Bu değişimin altında yatan bir diğer sebep ise topraktır. Toprak tarımsal verimliliğin devamı için kirletilemezdi. Aynı zamanda uygulanan bu yöntem için inşa edilen Dhakme yapıları toplumun sağlık ve sıhhati düşünülerek yapılmıştı. Tüm bu gelişmeler çerçevesinde yapılan değişikliklerin insanların refahı düşünülerek yapıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tarımsal verimliliğe önem veren Zerdüştler, kışın olumsuz şartlarından kurtuldukları ve bolluk bereketin habercisi olan baharı, büyük şenliklerle kutlamışlardır. Nevruz adını verdikleri bu kutlamalarda vazgeçilmez gelenekleri olan ateşler yakılmış dualar edilmiştir. Aynı zamanda bu bayramı, insanların koruyucuları olan kutsal ruhlarla özdeşleştirerek uhrevi bir özellik kazandırmışlardır.

Bu üç gelenek ile ilişkili olarak kuşlar önemli görevler üstlenmiştir. Kuşlar, Zerdüştler tarafından adaletin, temizliğin ve baharın mimarı olarak algılanmışlardır. Hüma kuşu, İran mitolojisinde, hak eden kişinin hükümdarlığı almasını sağlamıştır. Daha yırtıcı olan kuşlar ise ölü bedeninin toprağı kirletmemesi ve insanlara hastalık yaymaması için temizleme görevini üstlenmişlerdir. İnsanlığın hiç sahip olmadığı uçuş ve yer değiştirme özelliğinden dolayı, doğanın uyanışı için gerekli olan tohum taşıma ve temini aşamasında gerekli bir canlı olarak görülmüştür. Uçamayan bir kuş türü olan horozun, yapılacak ibadetin vaktini insanlara tebliğ etme gibi görevler üstlenerek temelinde yine insanlığın bekası için çalıştığı görülmektedir.

Aryalar milattan öncesinde yerleştikleri İran coğrafyasından başlayarak çevresinde yer alan birçok topluma etki etmiştir. Türklerle olan coğrafi yakınlığı nedeniyle bu etki en fazla Türk coğrafyalarında yaşanmıştır. İskitlerin Batı Türkistan'a gelmeleri ile başlayan etkileşim kimi zaman dostane kimi zaman düşmanca ilerlemiştir. Hunların ve Göktürklerin batıya olan göç hareketleri ile ilişkiler gelişme göstermiştir. Kimi zaman belli hedefler doğrultusunda ittifaklar kurulmuş karşılıklı kız alışverişi bile yapılmıştır. Zerdüştler ise kendi devletlerinin altında yaşanan sorunlardan dolayı bu dostane havayı fırsat görerek Türk coğrafyalarına yerleşmişlerdir.

Tüm bu etkileşim neticesinde geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Zerdüştler, ateş, defin, Nevruz ve kuş bağlamında Türklere etki etmiştir. Fakat bu ananeler, Zerdüştler gibi geleneklerine sadık olan Türklere farklı anlamlara gelmektedir. Ateş ve Nevruzun tarihi geçmişine bakıldığında Türklere hali hazırda kullanılıyordu. Ateş neredeyse insanlık tarihi ile paralellik göstermektedir. Tıpkı Aryalarda olduğu gibi Türklere de öncelikle ocak ateşi formunda kullanılmıştır. Türkler ocağı kendi ihtiyaçları doğrultusunda anlamlar yüklemiştir. Ateş karşısında ant içilmiş, büyü yapılmış, arınma malzemesi olarak kullanılmış ve neslin devamı olarak görülmüştür. Fakat taraftarları oldukları Gök Tanrının zuhuru olarak asla görmemiş ve tapınma aracı olarak kullanmamışlardır. Bu noktada ateşin Zerdüştlerden alındığını söylemek doğru olmayacaktır. Kullanım amaçları birbirine benzese bile bir nokta da keskin bir çizgi ile birbirinden ayrılmaktadır.

Nevruz ise ateş gibi tarımı işlemeyi öğrenen insanlık ile en başından beri vardı. Her toplumda farklı isimlerle anılan Nevruz, doğanın uyanışının coşkusunun bir yansımasıdır. Zerdüştlükte ateş ile ilişkilendirilen Nevruz, Türklere yer-su ile ilişkilendirilmiştir. Bu bakımdan Nevruzun tamamen Türk inançları etrafında şekillendiği görülmektedir. Zerdüştlerle ortak olarak o gün büyükçe bir ateş yakılmıştır. Fakat bu ateş o günü kutsamak için değil tamamen eğlence ve arınma için yakılırdı.

Öz inanç bağlamında bakıldığında Hüma kuşu da Türk inançları çerçevesinde şekillendiği gözlemlenmiştir. Göge yakın olan her türlü unsurun kutsal sayıldığı Türk toplumu kendi yarattıkları kuş kültürünü kullanmıştır. Kuş kültürü aynı zamanda Çin, İran ve Hindistan kültüründe beslenerek gelişme göstermiştir. Bu nedenle tamamen Zerdüştlüğün etkisi olarak anlamlandırmamak gerekmektedir. Defin yöntemine bakıldığında ise ortaya çıktığı yer

bakımından Aryalara ait olmadığı, bölgede yaşayan diğer toplumlarda kullanıldığı gözlemlenmiştir. Türklerde bu uygulamanın kullanım alanının dar olması nedeniyle yırtıcı kuşlara ölüleri yedirme geleneğinin, Zerdüştlüğü ve Tibet Budizm'ini benimseyen Türk toplulukları tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz.

Ele alınan çalışma içerisinde iki ayrı kültür incelenmiştir. Sonuçta İran kültürü Zerdüştlük ve Arya inançları ile şekillenmiştir. Türk kültürü ise Gök Tanrı inancı altında, konar-göçer yaşamın ortaya çıkardığı atalar kültü ve tabiat inancı ile şekillenmiştir. Aynı zamanda coğrafyada yaşatılan Çin ve Hint medeniyetlerinden de beslenmiştir. Bu nedenle Türk gelenek ve göreneklerini tamamen İran'a bağlamak doğru değildir. Ele alınan kültürlerin Zerdüştlükle bağlantısı var gibi görünse de nihayetinde iki ayrı kültürün izleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Muhammet Sani. "Türk Edebiyatında Nevruz", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2003): 98-106.

Akyar, Neyfel. *Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri*. (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.

Alıcı, Mehmet. *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.

Ayata, Eshat. *Zerdüş Avesta Bölümler*. İstanbul: Kora yayınları, 2011.

Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Azmun, Yusuf. *Dede Korkut Üçüncü Elyazması- Soylamalar Ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası*. İstanbul: Kutlu Yayın Evi, 2019.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol istilasına Kadar Türkistan*, Hrz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Hrz. Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yayınları, 2004.

Baysal, Atilla. *Dünya Dinlerinden Zerdüşlük*. İstanbul: Ezr Yayıncılık, 2020.

Biruni, E. R. M. B. A. *El-Asar El- Bakiye Mazide Kalanlar*, Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Biruni, E. R. M. B. A. *Tahkîku Mâ Li'L- Hind*, Çev. Kıvameddin Burslan, Hrz. Prof. Dr. Ali İhsan Yitik. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Boratav, Pertev Naili. *Türk Mitolojisi, Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Çev. Recep Özbay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2016.

West. Edward Williams, Çev. *The Bundahishn (Creation) Knowledge From The Zand*, C. 5, Oxford: Oxford University Press, (1987).

Boyce, Mary. "Middle Persian Literature", *Handbuch der Orientalistik*, I/4 (1968): 31-66.

Boyce, Mary. *Zoroastrians The Religious Beliefs and Practices*. Londra, Boston: ROUTLEDGE & KEGAN PAUL, 1979.

Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism*, Leiden: Brill, 1975.

Boyce, Mary. *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1984.

Can, Cahit. "Zerdüşcülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta)", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25/1 (1968): 275-288.

Cameron, Averil. "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers*, 23 (1969-1970): 61-183.

- Christensen, Arthur. "Sasanid Persia", *The Cambridge Ancient History*, Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, N. H. Baynes, M. P. Charlesworth XII: 109-137. Cambridge: Cambridge University Press, 1939.
- Christensen, Arthur. *L'iran Sous Les Sassanides*, Kopenhag, 1936.
- Cooper, J. C. *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames ve Hudson, 1993.
- Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Çatalbaş, Resul. "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi", *Turan-Sam*, 3/12 (2010): 49-59.
- Çay, Abdulhaluk, Mehmet. "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı", *Milli Folklor Dergisi*, 4/25 (1995): 2-7.
- Türkler. Abdulhaluk Mehmet Çay, İlhami Durmuş. C. 1 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 2002
- Çeşmeli, İbrahim. "Tarihi Kaynaklara göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ile İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", *ART Sanat Dergisi*, 3 (2015): 47-96.
- Çeşmeli, İbrahim. "Kök Türklerde İkonografik Açından Kuş Figürleri", *Art- Sanat*, 4 (2015). 67-80.
- Çıvgın, İzzet, Remzi Yardımcı. *İlk Çağ Tarih*. İstanbul: Maya Akademi, (2010).
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Çoruhlu, Yaşar. "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, 40 (2004): 244-268.
- Çoruhlu, Yaşar. "Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13/23 (2019): 873-896.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Çoban, İbrahim. "Türk İkonografisinde Kartal Motifi ve Çağdaş Türk Resmi Sanatına Yansıması", *İdil*, 4/16 (2015): 57-80.
- Compareti, Matteo. "Flying over Boundaries Auspicious Birds in Sino-Sogdian Funerary Art", *Borders Itineraries on the Edges of Iran*, Ed. Stefano Pello Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2016: 19-159.
- Cumakunova, Güلزura. "Kırgızlarda Nooruz Kutlamalarında Eski Türk İnançlarının İzleri", *Türk Dünyası Nevruz Üçüncü Uluslar Arası Bilgi Şöleni*, Hrz. Elmas Kılıç. Elazığ: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000.
- Dönmez, Şevket. "Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (2018): 145-160.
- Dhalla, Maneckji Nusservanji. *History of Zoroastrianism*. Newyork: Oxford University Press, 1938.
- Duman, Harun. "Türk Mitolojisinde Ejderha", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 5/11 (2019): 483-492.
- Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi. *Tarih-i Buhara*, Çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Eberhard, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: TTK Yayınevi, 1996.

- Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir'üt- Taberi. *Tarih-i Taberi-1*, Çev. M. Faruk Gürunca, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007.
- Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir'üt- Taberi. *Tarih-i Taberi-2*, Çev. M. Faruk Gürunca, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007.
- Ebul Gazi Bahadırhan, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecer-i Terakime)*, Çev. Muharrem Ergin. İstanbul: Tercüman 101 Temel Eser, 1937.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitapevi, 1999.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünce Tarihi*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yayın Evi, 2003.
- Eliade, Mircea. *Demirciler ve Simyacılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Eker, Süer. "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, 24 (2012): 77-92.
- Ekrem, Nuraniye, Hidayet. "Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Nevruz", *Current Research in Social Sciences*, 2/2 (2016): 67-78.
- Ekici, Metin. *Dede Korkut Kitabı Türkistan/ Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy(Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*. İstanbul: Ötüken, 2019.
- Eğilmez, Savaş. "Hun-Alan Mücadelesi Ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı/ Hun-Alan Struggle And A Beginning Of A New Age", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28/29 (2002). 191-197.
- Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Esin, Emel. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Firdevsi, *Şehname-1*, Çev. Necati Lugal- Kenan Akyüz. C.1, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.
- Firdevsi, *Şehname-2*, Çev. Necati Lugal- Kenan Akyüz, C.2, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
- Fund, James, G. Forlong. *Saharaf El-Zaman Tahir Marvazi, Chine, The Turks and India*, C. XXII, London: W. Heffer & Song Ltd, 1942.
- Fohrer, Georg. *History of Israelite Religion*, Çev. D. E. Gree. London: S. P. C. K. , 1972.
- Grenet, Frantz. "Zoroastrianism in Central Asia", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism* , Ed. Michael Stausberg and Yuhon Sohrab-Dinshaw Vevaina. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd, 2015.
- Garthwaite, Gene. R. *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2019.
- Golmohammad, Hassan. P. *İslâm Öncesi Türk-İran Kültür İlişkileri*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Golden, Peter, B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Gök, Ahmet. "Sasaniler Dönemi İran Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/68 (2020): 89-121.

Gökalp, Ziya. *Türk Medeniyeti Tarihi*, Hrz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koparan. İstanbul: Güneş Matbaacılık, 1976.

Gömeç, Saadettin. "Umay Meselesi", *Tarih İnceleme Dergisi*, 5/1 (1990): 277-282.

Gömeç, Saadettin. "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (2003): 79-104.

Gömeç, Saadettin. "Ergenekun", *İki aylık Fikir, Kültür ve Sanat Dergisi*, 14/88, (2009): 11-16.

Gömeç, Saadettin. "Eski Türk Dinin Temel Özellikleri", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2019): 84-123.

Gumilöv, Lev. N. *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.

Güç, Ahmet. , Aliya Sharafullina. "Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları ve Ölü Ötesi", *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2016): 57-88.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Harun Güngör. C. 38. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Gündüz, Bahriye. G. "İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2009): 201-223.

Gündüz, Şinasi. "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz", *Bilik*, 12(2000): 1-15.

Güvenç, Baran, Yunus Emre Tansü. "Mitolojik Kuşlar Üzerine Düşünceler (Phoenix, Garuda, Simurg, Karakuş, Anka)", *Doç. Dr. Numan Durak Aksoy Anısına*, ed. Yunus Emre Tansü, Mehmet Biçici. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 2017.

Hararı, Yuval Noah. *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*. İstanbul: Kolektif Yayınları, 2018.

Harva, Uno. *Altay Penteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.

Hartz, Paula, H. *Zoroastranism: World Religion*. New York: Fast On File, 1999.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Kenan Has. C. 29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Henning, Walter. B. *Zoroaster Politician or Witch-Doctor?*. London: Oxford University Press, 1949.

Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Inostransev, K. Eski Türk İnançları Hakkında Bir Kaç Söz, Çev. Abdulkadir İnan, *Bellekten*, XIV/53 (1950): 45-47.

İbn-ül Esir. El- Kamil Fit- Tarih Tercümesi, Çev. Dr. Ahmet Ağrıakça, Dr. Abdülkerim Özaydın Vd. İstanbul: Gümüş Basımevi, 1985.

İnan, Abdulkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1976.

İnan, Abdulkadir. *Tarihte Ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

- İnan, Abdulkadir. "Türklerde Demircilik Sanatı- Tarihte ve Folklerde," *Makaleler ve İncelemeler-II*, Der. , Abdulkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020: 229-231.
- İnan, Abdulkadir. "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda," *Makaleler ve İncelemeler-I*, Der. Abdulkadir İnan. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020: 350-352.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- İzgi, Özkan. "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *Tarih Dergisi*, 3 (1997): 29-36.
- İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Jong, Albert De. *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Ed. R. Van Den Borek, H.J.W. Drijvers, H.S. Versnel. Leiden: Brill, 1997.
- Toğay, Ali, Hüseyin, Çev. *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân (Erdeşîr-i Bâbekân Destanı)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Kalkır, Nurcan, Selma Başkan. "Göktürk Kağanlarının Kültürden Uzaklaşma Eğilimi ve Sebepleri: Taspar Kağan ve İşbara Kağan", *Tarih İnceleme Dergisi*, 34/2 (2019). 595-608.
- Karatay, Osman. *İran ile Turan*. Ankara: Karam Yayınları, 2003.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divan-ı Lugat- it- Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. 3. Ankara: TDK Yayınları, 1985.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divan-ı Lugat- it- Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C. 1. Ankara: TDK Yayınları, 1985.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Karadavut, Zekeriya. "Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar", *Milli Folklor Dergisi*, 22/85 (2010): 71-80.
- Karaketir, Eray. "Persler Anadolu'da: Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları", *Uluslararası Tarih Dergisi*, 2/1 (2018): 1-27.
- Karaketir, Eray. "Pers Kralı Büyük Kyros'un (M.Ö. 559-530) Antik İran Dinleriyle İlişkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Tarihi*, 3/9 (2016): 36-48.
- Kapusuzoğlu, Gökçen. "Çin kaynaklarına göre Türk kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/58 (2015): 5007-522.
- Kızıl, Hayrettin. "Mazdek Hareketi ve Sebepleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13/2 (2021): 747-767.
- Kızıl, Hayretin. "Hint ve İran Mitolojisine Göre "Mitra"", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10 (2013): 26-41.

- Kıldıroğlu, Mehmet. "Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2020): 315-334.
- Kırilen, Gürhan. "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1 (2013): 63-84.
- Kırilen, Gürhan. (2021). *Göktürklere Kalan Miras*. İstanbul: Ötüken Neşriyet, 2021.
- Kutsal Kitap Eski Yeni Anlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2002.
- Khrut, Amelia. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, C. II. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Kılıç, Özkan, Serap. "I. Dareios'un İskit Seferinin Nedenleri Üzerine", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/16 (2018): 301-316.
- Korkmaz, Esat. *Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Yayınları, 2004.
- Küçük, Mehmet. Alparslan. "İkonografiden İnanca "İsa Mesih'in Dirilişi/ Paskalya" Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/8 (2016): 230-274.
- Küçük, Mehmet. Alparslan. "Geleneksel Türk Dini'ndeki Ana/ Dişil Ruh'lara Mitolojik Açından Bakış", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2013): 105-134.
- Lepan, Halid. *Eskiçağda Kremasyon*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Lloyd, Lloyd Llewellyn-Jones, James Robson. *Ctesias' History of Persia Tales of the Orient*. Oxon: Routledge Taylor& Francs Group, 2010.
- Ligeti, Li. *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Litvinsky, Boris, A. Zhang Guang-da, R. Shabani Samghabadi, Ed. *History of Civilizations of Central Asia-3*. Paris, Unesco, 1996.
- Mangaltepe, İsmail. *(Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009.
- MAU-TSAİ, Lui. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Mesudi. *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Moulton, James, H. *Early Religious Poetry of Persia*. Cambridge: Cambridge Universty Press, 1911.
- Modi, Jivanji Jamshedji. *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*. Ed. Joseph H. Peterson. Bombay: British İndia Press, 1922.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Esko Naskali. C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Nejad, Behrang Nabavi. *The Simurgh: Representations and their Meaning in Persian Painting*, (Doctoral Thesis), University of Victoria, 2017.

- Nizamümülk, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Kanar. Ankara: Say Yayınevi, 2015.
- Onat, Ayşe. Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun. (2004). *Han Hanedalığı Tarihi Hsiug-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Xanna, Omerxali. *Avesta Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı*, Çev. Fahriye Adsay, İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta Yayınları, 2012.
- Ocak, Yaşar. Ahmet. *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- Ögel, Bahaeddin. "Eski Türk İnanç İlişkileri Hakkında Notlar" *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, 351-366. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971: 351-366.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Ögel Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020.
- Özoğlu, Oğuzhan. Pehlevi Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yadgar-i Zeriran, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3/2 (2019): 105-137.
- Öztürk, Mürsel. "Nevruzname", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36/ 61 (2017): 149-182.
- Polat, İrfan. Sibiryaya Türklerinde Lamaizm-Burkanizm ve Sudur Kitaplarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 13/30 (2020): 599- 613.
- Rawlinson, George. *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*. New York: John W. Lovell Company, 1959.
- Roux, Jean. P. *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.
- Roux, Jean. P. *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Roux, Jean. P. *Eski Türk Mitolojisi*, çevr. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2011.
- Rifat, Samih, Mehmet Tevfik, Yusuf Akçura, Vd. Ed. (1930). *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- Sa'îd-i Nefîsî. *Sasani Devri İnanç Uygurluğu Tarihi*, Çev. R. H. Aksungu, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2022.
- Samuel, Nyberg. H. *Die Religionen des alten Iran*, Alm. H. H. Schaefer. Leipzig: J. C. Hinrichs Verlag, 1938.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. (2011). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011.
- Sinor, Denis. *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Sular, Mehmet. E. Geçmişten Günümüze İnanç Zerdüştilerinde Defin Şekilleri, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1 (2017): 181-204.
- Schmitt, Rudiger. *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text*. London: Corpus, 1991.

- Şehristani, *Minel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Schimmel, Annemarie. *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüsoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.
- Schimmel, Annemarie. *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Recep Kibar. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Solmaz, Sami. Y. *Ateşe Tapmayanlar "Zerdüştiler"*. İstanbul: Elma Yayıncılık, 2004.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, Çev. Horace Leonard Jones, Book: XV. London: William Heinemann, 1930.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, Çev. Horace Leonard Jones, Book: VII. London: William Heinemann, 2001.
- Stronah, David. "Notes on Religion in Iran in The Seventh and Sixth Centuries B.C.", *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata C. IX*: Leiden: Brill, 1984: 479-490.
- Stark, Söre. "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 4 (2009):119-133.
- Şahin, Sinan. *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Şeriati, Ali. *Dinler Tarihi*, Çev. Erdoğan Vatansever, İstanbul: Kırk Ambar Kitaplığı, 2004.
- Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Şükrü, Mehmet. "Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri", *International Journal Of Human Sciences*, 11/2 (2014): 965-979.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Taş, İlknur. "Urartu Tanrısı Haldi'nin İkonografisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Çorum Tarihi ve Kültür Araştırmaları Tarihi*, 1/ 1 (2010): 107-117.
- Taş, İlknur. (2011). "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler", *Kubaba Arkeoloji- Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, 18 (2019): 7-18.
- Taşağıl, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 20024.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Taşağıl Ahmet. C. 37. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ahmet Taşağıl. C. 41. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Hikmet Tanyu. C. 4. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Tanyu, Hikmet. *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanç*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.

- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Tekin, Talat. "Bizans-Türk İlişkileri" *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Turan, Mustafa. "Tarihi Kaynaklar Işığında Nevruz", *Türk Dünyasında Folklor Dergisi*, 5/37 (1998): 90-104.
- Tryjarski, Edward. *Türkler ve Ölüm*, Çev. Hafize Er. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Torebekkyzy, Lazzat. "Türk Halk Kültüründe ve Edebiyatında Yedi Sayısı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2021): 82-91.
- Tosun, Serhat. P. "MÖ II. Yüzyılda Doğu'daki Süper Güç: Parthlar", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1 (2020): 17-30.
- Togan, Zeki, Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş-I*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Günay Tümer. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1991.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hamiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Uhri, Ahmet. *Ateşin Kültür Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Ünal, Ahmet. "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", *Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferanslar*. (19969: 1-35.
- Wiesehöfer, Josef. *Antik Pers Tarihi*, Çev. Mehmet Ali İnci. İstanbul: Totem Yayınları, 2019.
- Yarshater, Ehsan. "Now Ruz: The New year Celebrations in Persia", *Iran Review-4* (1959): 12-15.
- Yamamoto, Yuraiko. *The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature*, (Master's Thesis) University of London, 1978.
- Yeşildal, Yılmaz. Ünsal. (2018). "Atalar Kültüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç Ve Gelenekleri Üzerindeki Tesiri", *Milli Folklor Dergisi*,30/119 (2018): 48-59.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Yıldırım, Nimet. "İran Kültüründe Ateş", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2 (2008): 5-20.
- Yıldırım, Nimet. "Zerdüşt ve Öğretisi", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, (3 (2009): 6-23.
- Yıldırım, Nimet. "Eski İran'da Din ve Dinsel İnançlar", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, 6 (2010): 5-26.
- Yıldırım, Nimet. "Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı Avesta", *Şarkiyat Mecmuası*, (18(2011): 147-170.
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Yıldırım, Nimet, Çev. *Ardavirafname*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Yıldırım, Nimet. *İran Kültürü Zerdüşt'ten Firdevsi'ye Sadi'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Yıldırım. Nimet. Zerdüş Mitolojisi, *Doğu Esintileri Dergisi*, 15 (2021): 75-99.

Yörükan, Yusuf. Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, Hrz. Turhan Yörükan. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.

Zykov, Anton. (2016). "Zoroastrian Funeral Practices: Transition in Conduct". *Threads Of Continuity Zoroastrian Life & Cultere*, Ed. Shernaz Cama. New Delhi, *Parzor Foundation*, 2016: 288-305.

ELKTRONİK KAYNAK

<https://www.youtube.com/watch?v=ndTeuDVVdkw> Ölülere Akbabalara Yedirme Geleneği_Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022.,

<https://www.turkbitig.com/p/irkbitig.html> Irk Bitig Tam Metni, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022,

<https://ensonhaber.express/talat-tekin-nevruz-bir-turk-bayrami-degildir> Talat Tekin, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022.

https://www.academia.edu/11557648/T%C3%BCrk_Mitoloji_Ansiklopedisi_Deniz_Karakurt Deniz Karakurt, "Darhan", Türk Mitolojisi Ansiklopedisi Açıklamalı-Resimli E- Kitap, Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2022

http://www.avesta.org/antia/Fire_and_Fire-temples_in_Zoroastrianism_Through_the_Ages.pdf, Dr.Kersey H Antia, "Fire and Fire-temples in Zoroastrianism Through the Ages"Erişim Tarihi: 29. 08. 2022.

<https://www.forumromanum.org/literature/justin/texte41.html>, Marcus Junianus Justinus, Erişim Tarihi: 07.10.2022.

